श्री.

संगीतशिक्षक.

लिहिणार,

शिवराम सदाशिव मनोहर.

माजी प्रिन्सिपॉल—मौलाबक्ष गायनवादनशाळा, मुंबई, आणि स्वरप्रस्तार व संगीत मृच्छकटिक वगैरे नाटकांतील पदांचें नोटेशनचे कर्ते.

मुंबई.

" इंदुप्रकाश स्टीम प्रेस " मध्यें छापिलें.

आवृत्ति १ ली.

प्रती १०००.

सन १९०५.

किंमत २ रुपये.

अर्पणपत्रिका.

परम गुणज्ञ संगीताचार्य गुरुवर्य

मरहूम प्रोफेसर

मौलाबक्ष घीसेखां

ज्यांनीं गायनवादनविद्येचा प्रसार करण्याकरितां अविश्रांत श्रम केले व जे सदा दयाळु, परोपकारी व सत्यप्रिय असत त्यांच्या या जगांत कीर्तीरूपी अमर आत्म्यास गायनवादनविद्येचा प्रसार करण्याकरितांच तयार केलेलें हें **"संगीत शिक्षक"** अर्पण असो.

त्यांचा नम्र विद्यार्थी

शिवराम सदाशिव मनोहर.

प्रस्तावना.

सृष्टींतील सर्व विद्या व कलामध्यें **गायनवादनविद्या** ही अत्यंत मोहक आहे. हिच्या साधनानें मनुष्य निर्दय माणसाचें हृदयांत दया उत्पन्न करूं शकतो आणि हिंस्र जनावरें ताब्यांत घेऊं शकतो. सारांश, ह्या जगांत असा एकही प्राणी सांपडणार नाहीं कीं, ज्यास गायनवादन विद्येनें मोहित केलें नाहीं. ह्या मर्त्य जगांतील प्राणीच काय परंतु रावणानें आपल्या गायन कलेनें शंकरासही प्रसन्न करून घेतले होते असें आपल्या वेद्य पुराणांतरीं आपण ऐकतों. मनाची एकाग्रता करण्यास गायनवादनविद्या हें एक मोठें साधन आहे; आणि ह्या कारणानेंच महान् भक्त देवालयांत ईशप्रार्थनेचे वेळीं गायनवादनाचा उपयोग करीत असतात. ह्या साधनानें धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चारी मिळण्याचा संभव आहे असें आपल्या ऋषींनीं जें लिहून ठेविलें आहे तें कांहीं खोटें नाहीं.

प्राचीन काळीं आपल्या ह्या आर्यावर्तांत गायनवादनविद्या अतिशय उत्कर्षाप्रत पावली होती. त्या काळांत उच्च वर्गांतील स्त्रिया देखील संगीतशास्त्राचा अभ्यास करीत असत व त्या वेळीं या कलेस फार मान असे. परंतु हल्लीं आमच्या दुर्दैवानें दुसऱ्या विद्या व कलांप्रमाणें ही विद्याही नाहींशी होत होत अगदीं नामशेष होऊं पाहत आहे. अनेक कारणांपैकीं याचें मुख्य कारण आमची संस्कृत भाषा मृतभाषा होणें हें होय. मुसलमान लोकांचे स्वाऱ्यांपासून आमचीं संस्कृत ग्रंथांचीं भांडारें लुप्तप्राय जाहल्यामुळें सर्व विद्या व कलांचा लोप जाहला; परंतु कोणतीहि स्थिति येवो व कसलाही प्रसंग येवो, मोहक वस्तु थोड्या बहुत प्रमाणावर कोणासही आवडणारच. मुसलमानांच्या स्वाऱ्यानंतर ही मोहक विद्या राज्यक्रांतीमुळें हिंदूंतून यवन लोकांत गेली अर्थात् ती धन्याप्रमाणें स्वेच्छाचारी व लहरी बनली. ईशचिंतन सोडून तिनें लोकाचें चित्तरंजन करण्याचाच मार्ग धरिला आणि यामुळें या विद्येवरच पोट भरणाऱ्या परंतु अमंगल लोकांचा तिजला स्पर्श जाहल्यामुळें साहजिकच ही विद्या कमी दर्जाची असा लोकाचा गैरसमज होऊन इजकडे त्यांचें दुर्लक्ष झालें.

असो. आनंदाची गोष्ट ही कीं आजकाल विद्वान् लोक या मोहक विद्येचा केवळ मनोरंजनच नव्हे तर कला व विद्या या नात्यानें स्वीकार करीत आहेत. विद्वान लोकांचे आश्रयावांचून आणि विशेषतः विद्याप्रिय असलेल्या सत्ताधीशांच्या आश्रयावांचून कोणत्याही विद्येचें पुनरुज्जीवन होत नसतें. विद्याविलासी **श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड** यांनीं इतर कलांप्रमाणें ही विद्याही हातीं धरिली आणि तिचें पुनरुज्जीवन करण्याचें मनांत आणिलें. एखादी चांगली गोष्ट करण्याचा मनुष्याचा पक्का निश्चय झाला ह्मणजे दयाळू परमेश्वर त्यास त्याची इच्छा पुरी करण्याचीं साधनें देत असतो. या नियमाप्रमाणें माझे परम पूज्य गुरु मरहुम प्रोफेसर **मौलाबक्ष घिसेखां** यांची—ज्यांची संगीत कलेचा प्रसार करण्याची उत्कट इच्छा होती व ज्यांनीं त्या बाजूनें प्रयत्नही चालविले होते—व श्रीमंतांची योगानुसार गांठ पडली व पुढें महाराजांनीं त्यांचे सल्ल्यानें आपलें राज्यांत या विद्येच्या शाळा स्थापन केल्या. त्यामुळें सुशिक्षित लोकांसही हिचा फायदा घेतां आला. माझ्या सुदैवानें मी बडोदें संस्थानांत असल्यामुळें मजला

थोड्या बहुत अंशानें ही विद्या प्राप्त जाहली. आतां हिंदुस्थानांत बरेच ठिकाणीं या विद्येस विद्वान् लोकांचा व राजे लोकांचा आश्रय मिळून या विद्येच्या शाळा स्थापन झाल्या आहेत. अलीकडे आमच्या दयाळू सरकारांनीं या विद्येची महती ओळखून कांहीं सरकारी शाळांतून ही विद्या सुरू केली आहे. वरील कारणांनीं मला अशी बळकट आशा आहे कीं या विद्येचें पूर्व स्वरूप लोकांचे नजरेस लवकरच येईल.

स्वतःस ही विद्या जी कांहीं थोडी बहुत प्राप्त जाहली आहे तिचा लाभ आपण हरप्रयत्नें आणि सत्य तेवढा लोकांस करून द्यावा या इच्छेनें बडोदें संस्थानांतून कांहीं कारणपरत्वें येथें आल्यानंतर " श्री बॉम्बे मौलाबक्ष म्युझिक स्कूल " नांवाची संस्था येथील प्रसिद्ध नागरिक सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर एल्. एम्. नाईट व इंदुप्रकाश आणि सयाजीविजय यांचे चालक मि. दामोदर सावळाराम यंदे यांचे अनुमतीनें आणि सहाय्यानें सन १९०२ सालीं स्थापन केली. नंतर सुमारें एक वर्षानें संगीतज्ञ लोकांकरितां आणि विशेषतः संस्थेंतील विद्यार्थ्यांकरितां स्वरप्रस्तार या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्या वेळीं या विद्येचे भोक्तेमंडळीकडून गायनवादनविषयावर एखादें चांगलें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याविषयीं बऱ्याच सूचना आल्यावरून व माझेंही मनांत असलें एखादें पुस्तक तयार करून गायनवादनविद्येची थोडीशी सेवा करावी असें असल्या कारणानें मीं हें पुस्तक माझ्या फावल्या वेळांत लिहिण्यास आरंभ केला. सयाजी विजयचे या वर्षीचे डायरींत जाहिरात दिल्याप्रमाणें चालू वर्षाचे आरंभींच हें पुस्तक तयार व्हावयाचें परंतु तें यंदाचे प्लेगमुळें व कांहीं दुसऱ्या अपरिहार्य अडचणीमुळें लांबणीवर पडलें. असो; आनंदाची गोष्ट ही कीं प्रभूचे कृपेनें आज तें विद्वान लोकांपुढें येत आहे.

या पुस्तकांत एकंदर सहा प्रकरणें आहेत.

(१) गायनवादनविद्येची माहिती. (२) निरनिराळ्या रागांतील तराणे, अष्टपद्या, ध्रुपद वगैरे २५ चिजा. (३) तबल्याचें सचित्र वर्णन, प्रचलित सर्व तालांचे ठेके व ते वाजविण्याचे नियम. (४) सतारीची सचित्र माहिती व वीस सुरस गती. (५) हार्मोनियमची सचित्र माहिती व कांहीं सरगमा आणि (६) गायनवादनविद्येविषयीं नानाविध विचार व गायनवादनविद्येतील कांहीं पारिभाषिक शब्दांचा कोश असें अनुक्रमें वरील सहा प्रकरणांत दिलें आहे. या पुस्तकांत दिलेले विषय अगदीं प्राथमिक असून त्यांचें विवेचन मनोरंजक व सर्वांस समजण्यासारखें करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें ही विद्या जेव्हां मुसलमानलोकांत गेली तेव्हां ते लोक ह्या विद्येचा अंगीकार विद्या ह्या नात्यानें न करितां एक मोहक चीज ह्या नात्यानें करूं लागल्यामुळें त्या वेळच्या लहरी, स्वच्छंदी व या विद्येवरच केवळ पोट भरणारे लोकांकडून मुखपरंपरा होऊन ती आज आपणास प्राप्त जाहली आहे आणि या कारणानें यांत असणाऱ्या विषयांतील कांहीं गोष्टींसंबंधानें बराच मतभेद असण्याचा संभव आहे, तरी त्यांत कांहीं तथ्य नाहीं असें म्हणण्याचा मात्र माझा आग्रह नाहीं. मला ह्या विद्येचें जें कांहीं शिक्षण मिळालें व तत्संबंधीं मी जी माहिती मिळविली त्यांतील ज्या गोष्टींचा एकमेकांशीं मेळ दिसून तर्कशास्त्रदृष्ट्या सयुक्तिक वाटल्या तेवढ्याच गोष्टी या पुस्तकांत ग्रथित केल्या आहेत. ज्या ठिकाणीं

वाचकांस मतभेद आढळेल त्या संबंधांत त्यानीं आपलें मत व या विद्येसंबंधीं अधिक माहिती मजला कळविल्यास मी त्यांचा आभारी होऊन ईशकृपेनें या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती निघ- ण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांना योग्य मान दिला जाईल.

असा एक सर्वसाधारण प्रश्न येतो कीं, "कां हो यापासून गायनवादनविद्या स्वतःच शिकतां येईल काय ?" यास उत्तर एवढेंच कीं, कोणतीही विद्या किंवा कला गुरुमुखाशिवाय समाधानकारक येणें शक्य नाहीं. परंतु एखाद्या विद्येचें अथवा कलेचें ज्यांत निरूपण केलें आहे अशा पुस्तकाचे सहाय्यानें ती विद्या लवकर शिकतां येते. ह्या न्यायानें या पुस्तकाचे योगानें गायनवादनविद्या थोड्याशाच गुरुमुखानें जिज्ञासू व अभ्यासी शिष्यास बरीच लवकर शिकतां येईल असें माझें नम्र मत आहे. येथें एक विशेष सांगवयाचें तें हेंच कीं, या पुस्तकांत दिल्यापैकीं कोणतेंही वाद्य शिकण्यास आरंभ करण्यापूर्वी प्रकरण १ भाग ११ यामधील समजून दिलेल्या चिन्हांची उत्तम प्रकारची ओळख करून घ्यावी म्हणजे कोणत्याही वाद्यांत लवकर प्रगति होऊं शकेल.

तरफदार सतारींतील असणाऱ्या पडद्याखालील तारा निरनिराळ्या थाटांतील राग वाजवितांना मिळविण्यासंबंधी माहिती; गायनवादनविद्येसंबंधी विशेष गहन विचार; श्रुतीसंबंधीं अधिक विचार; जे राग, त्यांत लागणाऱ्या स्वरांचे मानानें अगदीं सारखे दिसतात त्यांचीं नांवें निरनिराळीं पडण्यास कारणीभूत असणारे त्यांतील सूक्ष्म भेद; उपलब्ध असणाऱ्या सर्व चिजांचें नोटेशन आणि प्राचीनकाळीं वापरण्यांत येणारे सुमारें शंभर ताल व त्यांची समजूत वगैरे बऱ्याच गोष्टींसंबंधीं एखादें निराळें पुस्तक लिहिण्याची इच्छा आहे. परंतु ह्या विषयांच्या गहनपणाचे मानानें पाहिलें ह्मणजे ही गोष्ट बरीच अवधीची आहे. प्रभुइच्छा असेल तर तीही पार पडेल.

हें पुस्तक लिहितांना माझे मित्र रा. प्रभाकर कृष्ण मराठे यांनीं बऱ्याच उपयुक्त सूचना व मदत केली याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. तसेंच रा. पुरुषोत्तम सखाराम उर्फ पिलोबा पंडीत यांनीं आपला वेळ खर्च करून या पुस्तकाची एक सुवाच्य प्रत छापण्यास देण्यालायक तयार केली ह्याबद्दल त्यांचेही अभार मानितो.

आपल्या ह्या नामशेष होऊं पाहणाऱ्या गायनवादनविद्येचा प्रसार सुशिक्षितलोकांमध्यें होऊन ही पूर्वस्थितींत यावी हा या पुस्तकाचा मूळ उद्देश आहे, तो उद्देश प्रभुकृपेनें थोड्या थोड्या प्रमाणानें कां होईना पार पडला असतां या पुस्तकाबद्दल झालेल्या माझ्या श्रमांचे सार्थक झालें असें मी समजेन. दयाळू परमेश्वराच्या कृपेनें ही विद्या तसेंच आपल्या सर्व आर्यविद्या व कला पूर्वस्थितिप्रत पावोत.

मुंबई—
तारीख १ दिसेंबर १९०५. } **शिवराम सदाशिव मनोहर.**

———

अनुक्रमणिका.

भाग.	प्रकरण १ लें.	पृष्ठ.

प्रकरण २ रें.

प्रकरण ३ रें.

प्रकरण ४ थें.

प्रकरण ५ वें.

प्रकरण ६ वें.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

संगीत शिक्षक.

THE MUSIC TEACHER

प्रकरण पहिलें.

भाग १ ला.

संगीत.

॥ गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते ॥

(सं. रत्नाकर).

संगीत.

गीत. वाद्य. नर्तन.

गाणें, वाजविणें व नृत्य करणें या तीन गोष्टीस संगीत ही संज्ञा आहे. अशी एक कल्पना करूं या कीं एखादा गाणारा एखादें गाणें म्हणत आहे. त्यांत आपणांस साधारणपणें काय काय दिसतें ? (१) तो गाणारा कांहीं उच्चनीच स्वर आळवीत असतो. (२) त्याच्याबरोबर एखादा मनुष्य कोणत्याही एखाद्या वाद्यामध्यें तें गाणें जसेंच्या तसें उमटविण्याचा प्रयत्न करीत असतो अथवा तबलजी त्या गाण्याचा जो ताल असेल त्याचे अनुरोधानें तबला वाजवीत असतो आणि (३) गाणारा स्वतः आपल्या गाण्यांतील अक्षरांमध्यें काय अर्थ किंवा भाव आहे हें आपल्या हातांनीं, कांहीं विशेष अंगविक्षेपांनीं किंवा तोंडावरील भिन्न भिन्न चर्यांचे योगानें दाखवीत असतो. आतां वरील गाणारा जे उच्चनीच स्वर आळवीत असतो त्यास **गाणें**; तंतुवाद्य, हारमोनियम अथवा कोणत्याही एखाद्या

वाद्यांत गाणाऱ्याचे उच्चनीच स्वर जसेच्या तसेच काढण्याचा प्रयत्न चालला असतो तें, अथवा तबल्यावर त्या गाण्याच्या तालाच्या अनुरोधानें जें कांहीं वाजविलें जातें त्यास **वाजविणें;** आणि गाणारा स्वतः आपल्या गाण्यांतील शब्दांचा भाव आपल्या हातांनीं, अंगविक्षेपांनीं किंवा तोंडावरील भिन्न भिन्न चर्यांनीं प्रगट करीत असतो त्यास **नाचणें** अशा **संगीत** शब्दांतील **गीत, वाद्य** आणि **नर्तन** ह्यांच्या व्याख्या आहेत आणि म्हणूनच या तिहींच्या समावेशास " **संगीत** " ही संज्ञा आहे.

भाग २ रा.

संगीताचे भेद.

संगीताचे दोन भेद आहेत. जसे १ संगीत विद्या आणि २ संगीत कला.

(१) **संगीत विद्या**—कोणत्याही रागाची व कोणत्याही तालाची त्या रागाचे व त्या तालाचे नियमांस अनुसरून एखादी मनःकल्पित चीज किंवा एखादी " सरिगम " बनविणें ह्यास संगीत विद्या असें म्हणतात.

(२) **संगीत कला**—वरील व्याख्येमध्यें दिलेल्या नियमांनुरूप रचलेली चीज अगर " सरगम " जशीच्या तशीच म्हणतां येणें, एखाद्या वाद्यांत वाजवितां येणें किंवा कोणी एखादी चीज म्हटली अगर वाजविली असतां त्यास असणारे स्वर व ताल, **मींड** वगैरे अस्पष्ट स्वर खेरीज करून लिहितां येणें ह्यांस संगीत कला असें म्हणतात.

आतां माझ्यामतें संगीत विद्या व संगीत कला या दोहेंपैकीं संगीत कला ही विशेष अवघड आहे. कारण एखादा मनुष्य एखाद्या रागाचें व तालाचें लक्षणास अनुसरून एखादी चीज अथवा " सरगम " थोड्याशा श्रमानें बांधूं शकेल परंतु त्याबरहुकूम ती चीज अथवा " सरगम " ह्मणतां येणें हें कठीण आहे; कारण त्यास गाण्याचे मुख्य आधारस्तंभ असणाऱ्या सात स्वरांची त्यांचे पोटभेदांसह चांगलीच ओळख असली पाहिजे. आधुनिक गाणारांमध्यें पूर्ण स्वरज्ञान असणारे फारच थोडे सांपडतील आणि स्वरज्ञानाचे अभावामुळेंच गायनवादनविद्या फार कठीण होऊन बसली आहे. संगीत कला ज्यास चांगली अवगत आहे तो गायनवादनविद्या थोड्या श्रमांत पुष्कळ चांगली शिकूं व शिकवूं शकेल. **(कांहीं लोक पुष्कळ दिवसांच्या अभ्यासानें वाद्यांत गाणें जसेंच्या तसेंच वाजवितात परंतु आपण कोणते स्वर वाजविलेत ते वाद्य खालीं ठेऊन सांगा असें त्यांनां जर विचारिलें तर त्यांस सांगतां येत नाहींत आणि ह्मणून त्यांस संगीतकला जाणणारे असें ह्मणतां येणार नाहीं.)**

भाग ३ रा.

नाद ह्मणजे काय? (स्वर).

आत्माविवक्षमाणोयं मनः प्रेरयते मनः ॥
देहस्थं वन्हिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १ ॥
ब्रह्मग्रंन्थिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ॥
नाभिहृत्कंठमूर्धास्यैष्वानिर्भावयति ध्वनिम् ॥ २ ॥

(सं. रत्नाकर.)

ह्मणजे बोलण्याची इच्छा धरणारा आत्मा मनास प्रेरणा करितो, मन (अन्तःकरण) शरीरांत असणाऱ्या जठराग्नीस प्रेरणा करितें आणि जठराग्नि ब्रह्मग्रन्थींत (नाभीचे खालीं चार बोटावर असणारी) असणाऱ्या वायूस प्रेरणा करितो ह्मणजे त्या वायूस गति मिळून तो नाभी, हृदय, कंठ, मस्तक आणि मुखांतून अनुक्रमें बाहेर पडून शब्द उत्पन्न करितो; शब्द ह्मणजे नाद; नाद या शब्दांतः—

नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ॥
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोभिधीयते ॥

न—कारास प्राण ह्मणजे वायू आणि **द**—कारास अग्नि अशा संज्ञा आहेत आणि ह्मणूनच प्राण ह्मणजे वायू आणि अग्नि या दोहोंचे संयोगानें नाद किंवा आवाज उत्पन्न होतो. आवाज दोन प्रकारचे आहेत. १ ध्वन्यात्मक व २ वर्णात्मक. (१) सतार, ताऊस वगैरे वाद्यांतून ऐकूं येणाऱ्या आवाजांस ध्वन्यात्मक आणि शाब्दिक आवाजास वर्णात्मक आवाज असें ह्मणतात. गाण्यांत येणारे आवाज किंवा नाद ध्वन्यात्मक असतात आणि नाद ह्मणजे स्वर.

गाण्याचा सर्व आधार स्वरांवर आहे. आतां हे स्वर किती आहेत व त्यांचे पोटभेद कसे कसे होतात हें पुढील भागांत दिलें आहे.

भाग ४ था.

स्वाभाविक सात स्वरांचीं नांवें व त्यांचें एकमेकांपासून अंतर.

गाण्यांत एकंदर सात स्वर मुख्य आहेत. त्यांचीं नांवें:—१ षड्ज, २ ऋषभ, ३ गांधार, ४ मध्यम ५ पंचम, ६ धैवत, आणि ७ निषाद.

गाण्यामध्यें षड्जादि सात स्वरांचीं पूर्ण नांवें एका मात्रेंत ह्मणतां येणें अशक्य असल्यामुळें आपल्या प्राचीन संगीतवेत्त्यांनीं त्यांच्या एकाक्षरी संज्ञा केल्या आहेत; त्या १ **सा**, २ **री**, ३ **ग**, ४ **म**, ५ **प**, ६ **ध**, ७ **नी** अशा अनुक्रमें होत.

स्वरांचें अंतर—वरील सात स्वरांत स्वभावतः जें अंतर राहिलें आहे तें दोन प्रकारचें आहे. (१) पूर्णांतर आणि (२) अर्धांतर. (यांस इंग्रजींत Tone and Semitone अशा संज्ञा आहेत.)

सात स्वरांपैकीं पांच स्वरांमध्यें पूर्णांतर आहे. जसें:—(सा–री), (रि–ग), (म–प), (प–ध), आणि (ध–नी); आणि दोन स्वरांमध्यें अर्धांतर आहे जसें:—(ग–म) आणि (नी–सां).

आतां स्वरांतील पूर्णांतर आणि अर्धांतर म्हणजे काय याची कल्पना वाचकांस देण्याकरितां पुढील भागांत श्रुतिसंबंधीं थोडीशी माहिती देऊन आठवे भागांत स्वरांचे भेद व स्थाई–अस्थाई स्वर वगैरेची माहिती दिली आहे.

भाग ५ वा.

श्रुतिविषयीं; २२ श्रुति व त्यांचीं नांवें.

श्रूयंते इति श्रुतयः—जें कांहीं ऐकिलें जातें त्यांस श्रुति असें म्हणतात. ही श्रुतीची अमर्यादित व्याख्या होय. विश्वावसू लिहितातः—श्रवणेन्द्रिय ग्राह्यत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ॥ म्हणजे श्रवणेन्द्रियांस ऐकूं येणारा ध्वनि श्रुति होय. परंतु गाण्यामध्यें ज्या सूक्ष्म ध्वनीचा उपयोग करण्यांत येतो त्यासच " श्रुति " असा श्रुति शब्दाचा मर्यादित अर्थ करितात. अशा रीतीनें संगीत रत्नाकराचे कर्ते शार्ङ्गदेव एकंदर २२ श्रुति सिद्ध करितात. त्या खालीं दिल्याप्रमाणें:—षडज ४, ऋषभ ३, गांधार २, मध्यम ४, पंचम ४, धैवत ३ आणि निषाद २.

२२ श्रुतींचीं नांवें:—

१ तीव्रा	८ रौद्री	१४ क्षिति	१८ मदंति
२ कुमुद्वती	९ क्रोधा–ग	१५ रक्ता	१९ रोहिणी
३ मंदा	१० वज्रिका	१६ संदीपिनी	२० रम्या–ध
४ छंदोवती–सा	११ प्रसरिणी	१७ आलापिनी–प	२१ उग्रा
५ दयावती	१२ प्रीति		२२ क्षोभिणी–नी.
६ रंजनी	१३ मार्जनी–म		
७ रतिका–री			

भाग ६ वा.

सप्तस्वरांविषयीं पाश्चिमात्य विचार.

अनेक साधनांवरून युरोपीयन शास्त्रवेत्यांनीं सात स्वरांचीं आंदोलनें (Vibrations) नक्की ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवट साधारण असें अनुमान निघालें आहे कीं, ज्यास आपण किंवा ते षड्ज असें म्हणतात, तो स्वर उत्पन्न होण्यास हवेची एका सेकंडांत २६४ आंदोलनें व्हावीं लागतात. स्वभावतः षड्जापासून निषादपर्यंत जे शुद्ध स्वर ठेविले गेले आहेत त्यांचें प्रमाणः—१ : ९/८ : ५/४ : ४/३ : ३/२ : ५/३ : १५/८ असें आहे. म्हणजे सात स्वरांचीं आंदोलनें खालीं दिल्याप्रमाणें असतात.

षड्ज	ऋषभ	गांधार	मध्यम	पंचम	धैवत	निषाद.
२६४,	२९७,	३३०,	३५२,	३९६,	४४०,	४९५.

शुद्ध स्वरास २४/२५ नें गुणिलें असतां तें त्या स्वरापेक्षां कोमल आवाजाचे १ सेकंडांत होणाऱ्या हवेतील आंदोलनाचें प्रमाण दाखवील आणि शुद्ध स्वरास २४/२५ नें भागिलें असतां तें त्या स्वरापेक्षां तीव्र आवाजाचे १ सेकंडांत हवेंत होणाऱ्या आंदोलनाचें प्रमाण दाखवील. (Ganot's Physics; Theory of sound).

आतां एवढें मात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, लहानमोठ्या वयाचे माणसाचे कंठांतून सहजरीत्या निघणारा षड्ज हवेच्या एका सेकंडांत २६४ आंदोलनांचा नसतो. तो कमी-जास्त प्रमाणांत असतो. लहान वयाचे माणासाचा षड्ज २६४ पेक्षां जास्त आंदोलनांचा असतो. व मोठे वयाचा २६४ पेक्षां कमी आंदोलनांचा असतो. परंतु प्रथम कल्पना केलेला स्वर (षड्ज) कोणतेही आंदोलनाचा असला तरी त्याचे पुढील शुद्ध स्वराचे प्रमाण वर दिल्याप्रमाणें ह्मणजे १ : ९/८ : ५/४ : ४/३ : ३/२ : ५/३ : १५/८ असेंच असतें. स्त्रीजातीचे कंठांतून निघणारा षड्ज २६४ पेक्षां बऱ्याच अधिक आंदोलनांचा असतो.

भाग ७ वा.

सप्तस्वर व त्यांचे पोटभेद.

गाण्यांत एकंदर सात स्वर आहेत त्यांचीं नांवें षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत, आणि निषाद अशीं आहेत. अनादिकाळापासून स्वभावतःच षड्जापासून निषादापर्यंत जशा शुद्ध जागा ठेविल्या गेल्या आहेत त्यांचें प्रमाण वरील भागांत दिल्याप्रमाणें

म्हणजे

सा	री	ग	म	प	ध	नी
१ :	९/८	५/४	४/३	३/२	५/३	१५/८

असें असतें. याप्रमाणांनीं निघणारे स्वरास शुद्ध स्वर ही संज्ञा आहे. आतां वरील स्वरांचे प्रमाणांत खालीं दिल्याप्रमाणें अंतर आहे.

प्रमाण	स्वर	अंतर	कोणत्या स्वरांमध्यें.
१	सा		
९/८	री	९/८	(सा—री)
५/४	ग	१०/९	(री—ग)
४/३	म	१६/१५	(ग—म)
३/२	प	९/८	(म—प)
५/३	ध	१०/९	(प—ध)
१५/८	नी	९/८	(ध—नी)
२	सा	१६/१५	(नी—सा)

स्वरांतर काढणें ह्मणजे एका विशिष्ट नियमांप्रमाणें भागाकाराचे रीतीनें काढावें, वजाबाकीचे रीतीनें काढण्याचें नाहीं.

आतां ज्या स्वरामध्यें ९/८ व १०/९ असें अंतर आहे त्यास पूर्णांतर (Tone) व ज्यांत १६/१५ हें अंतर आहे त्यास अर्धांतर (Semitone) असें ह्मणतात.

भाग ८ वा.

विकृत स्वर (कोमल तीव्र स्वर) आणि स्थायी व अस्थायी स्वर.

कोणत्याही शुद्ध स्वरापासून तो स्वर अर्धांतर (Semitone) चढविला किंवा उतरविला असतां होणारा स्वर त्या शुद्ध स्वराचा विकृत स्वर होय. सप्त स्वरांपैकीं **षडज** आणि **पंचम** ह्यांचे विकृत स्वर होत नाहींत. ह्मणजे ते नेहमीं शुद्धच असावयाचे. बाकी राहिलेल्या पांच स्वरांचे ह्मणजे ऋषभ, गांधार, मध्यम, धैवत व निषाद यांचे विकृत स्वर होतात, ह्मणजे त्यांचे कोमल व तीव्र असे भेद होऊं शकतात. शुद्ध स्वरास एका अर्धांतरानें उतरविलें असतां होणाऱ्या स्वरास त्या स्वराचा कोमल स्वर ह्मणतात आणि त्यास अर्धांतरानें चढविलें असतां होणाऱ्या स्वरास त्या स्वराचा तीव्र स्वर ह्मणतात.

ऋषभ, गांधार, मध्यम, धैवत व निषाद ह्या पांच स्वरांपैकीं ऋषभ, गांधार, धैवत व निषाद हे कोमल होऊं शकतात ह्मणजे अर्धांतर उतरूं शकतात, आणि मध्यम मात्र तीव्र होऊं शकतो ह्मणजे अर्धांतर चढूं शकतो. कोमल होऊं शकत नाहीं ह्मणजे अर्धांतर उतरूं शकत नाहीं. कारण स्वभावतःच अनादिकालापासून शुद्ध स्वरांच्या मांडणीचे जें प्रमाण आहे, त्यामध्यें गांधारपासून मध्यमची योजना अर्धांतरावरच आहे ह्मणजे

गांधारापासून मध्यम अर्धांतरानेंच जास्त आहे. मध्यमपासून त्यास आपण अर्धांतरानें कमी करून उच्चार केला तर त्यापासून शुद्ध गांधाराचाच आवाज निघेल. ह्मणून मध्यम कोमल होऊं शकत नाहीं. तसेंच ऋषभ, गांधार, धैवत व निषाद हे स्वर तीव्र होऊं शकत नाहींत; कारण ऋषभ ह्यास अर्धांतरानें वाढवून म्हटलें तर त्यापासून कोमल गांधार, गांधारचा शुद्ध मध्यम, धैवतचा कोमल निषाद आणि निषादचा षडज् असे आवाज अनुक्रमें होतील. त्यावरून लक्षांत ठेवण्याचें कीं, सप्तस्वरांपैकीं षडज् व पंचम नेहमीं शुद्ध; ऋषभ, गांधार, धैवत व निषाद ह्या स्वरांचें कोमल आणि शुद्ध व मध्यम स्वराचे शुद्ध व तीव्र असे भाग होऊं शकतात:—

(१) आतां ज्या स्वरांचे कांहीं फेरफार होत नाहींत ह्मणजे ज्या स्वरांचे विकृत स्वर होत नाहींत त्यास स्थायी स्वर असें ह्मणतात. जसें षडज् आणि पंचम. ज्या स्वरांचें कोमल किंवा तीव्र असे फेरफार होतात ह्मणजे ज्या स्वरांचें विकृत स्वर होतात त्यास अस्थायी स्वर असें ह्मणतात. जसें:—ऋषभ, गांधार, मध्यम, धैवत आणि निषाद.

(२) सात स्वर व त्यांचे पोटभेद मिळून १२ स्वरांचें कोष्टक.

स्थायी	अस्थायी		अस्थायी		अस्थायी		स्थायी	अस्थायी		अस्थायी	
सा	री		ग		म		प	ध		नी	
शुद्ध	कोमल	शुद्ध	कोमल	शुद्ध	शुद्ध	तीव्र	शुद्ध.	कोमल.	शुद्ध	कोमल.	शुद्ध

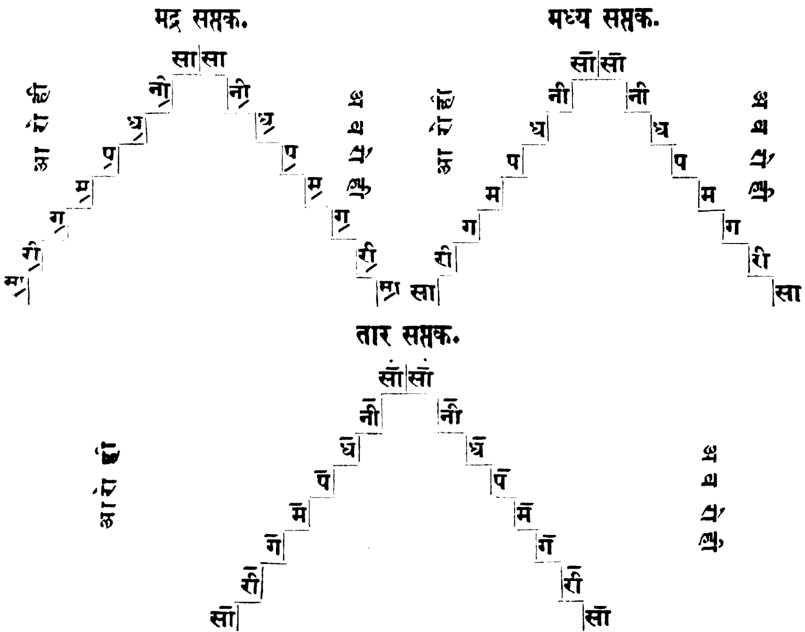
जुने गवई किंवा त्यांचे अनुयायी स्वरांचे फक्त कोमल व तीव्र असेच भाग करितात; ह्मणजे कल्याण रागांत सर्व स्वर तीव्र व भैरवींत सर्व स्वर कोमल लागतात अशी त्यांची ह्मणण्याची पद्धत आहे. परंतु ह्यांत कितपत तथ्य आहे हें ह्या भागांत दिलेल्या निरूपणांवरून वाचकांचे सहज लक्षांत येईल. आणि शुद्ध (Natural) स्वरांची कल्पना केल्याशिवाय त्या स्वरांचे कोमल (Flat) व तीव्र (Sharp) स्वरांची कल्पना करणें अशक्य आहे. मध्यम तीव्र ह्मटला ह्मणजे शुद्ध मध्यमची कल्पना आणि गांधार कोमल ह्मटला ह्मणजे शुद्ध गांधारची कल्पना प्रथम केल्याशिवाय भागत नाहीं.

भाग १ वा.

सप्तकें.

आरोही व अवरोही.

षड्‌जापासून निषादापर्यंत (ह्मणजे सा, री, ग, म, प, ध, नी) सात स्वरांचे समुदायास सप्तक असें ह्मणतात.

*सप्तकें तीन प्रकारचीं आहेत. १ मंद्र, २ मध्य, आणि ३ तार.

मध्य सप्तकः—अति उंच नाहींत व अति नीच नाहींत असे जे सप्तस्वर (आरोही व अवरोही) आपण सहजरीत्या आपल्या आवाजास विशेष श्रम न पडतां ह्मणतो त्यास मध्यसप्तक असें ह्मणतात. जसें:—सा, री, ग, म, प, ध, नी.

---

* **टीप**—गाण्यांत साधारण तीनच सप्तकें गृहीत धरण्यास कारणें:—

अशी कल्पना करूं या कीं एखादा १० फूट लांबीचा जर पियानो बनविला तर त्यांत १० सप्तकें करितां येतील परंतु गाण्यांत तीन सप्तकें कायम करण्याचें कारण एवढेंच कीं साधारणपणें कोणताही मनुष्य गाऊं लागला तर त्याचे आवाजाचा धर्म, तो ज्या सुरापासून ह्मणजे जो सूर मूळ घेऊन गाण्यास सुरवात करितो त्या सुराचे मंद्र, मध्य आणि तार सप्तक एवढ्या मध्यें असतो.

मंद्र सप्तकः—मध्य सप्तकाचे खालील जे सात स्वर त्यांस मंद्रसप्तक असें ह्मणतात.

जसें:—नी, ध, प, म, ग, री, सा,—ह्यास खरजाचें सप्तक असेंही ह्मणतात.

तार सप्तकः—मध्य सप्तकाचे वरील जे सात स्वर त्यास तार सप्तक असें ह्मणतात.

जसें:—सा, री, ग, म, प, ध, नी. ह्यास टीपेचें सप्तक असेंही ह्मणतात.

षड्जापासून त्याचे वरच्या षड्जापर्यंत स्वर चढवीत नेणें ह्यास आरोह व त्या षड्जापासून खालील षड्जापर्यंत स्वर उतरविणें ह्यास अवरोह असें ह्मणतात.

(यापुढें षड्जादि सात स्वरांबद्दल त्यांचीं संक्षिप्त नांवें ह्मणजे सा, री, ग, म, प, ध, नी अशीं वापरलीं आहेत.)

भाग १० वा.

गायनवादन लेखनपद्धति.

(NOTATION SYSTEM).

गायनवादन लेखनपद्धतिः—कोणतीही एखादी चीज, पद, गत अथवा कोणतेंही गाणें ह्यास त्याची होणारी "सरगम" व त्यास असणारा **ताल** ह्यांस कोणत्याही एका विशिष्ट लेखनपद्धतीचे नियमांस अनुसरून लिहिणें त्यास **गायनवादन लेखनपद्धति** असें ह्मणतात. ह्याच पद्धतीस इंग्लिश भाषेमध्यें Notation System असें ह्मणतात. आपल्या लोकांत अशा रीतीनें गाणें लिहिण्याच्या पद्धती प्राचीन संस्कृत ग्रंथांतून आढळतात, परंतु त्या प्रचारांत नसल्यामुळें दुर्बोध आहेत. अलीकडेही ब-याच संगीतज्ञ लोकांनीं कांहीं गायनवादन लेखनपद्धती तयार केल्या आहेत. त्याप्रमाणें मरहूम प्रोफेसर **मौलाबक्ष** यांनींही एक पद्धत तयार केली आहे. ती पद्धत फारच सोपी आणि विचाराची अशी आढळून आल्यामुळें त्याच पद्धतीचें विवेचन या भागांत केलें आहे. अशा लेखनपद्धतीनें **गायनवादन** फारच सोपें झालें आहे व मनुष्यास आपले सर्व व्यवसाय संभाळून ह्या पद्धतीच्या सहाय्यानें गानवादन विद्या थोड्या काळांत संपादन करितां येते.

आतां पुष्कळ जुने रीतीचे गवय्यांचें एकपक्षीं ह्मणणें असें असतें कीं "क्या कुच गाना लिखा जाय गा ?" परंतु त्यांनीं थोडासा विचार जर केला व दुसरे काय ह्मणतात हें जर शांतपणानें ऐकण्याच्या इच्छेनें ऐकून घेतलें तर त्यांना असें खास आढळून येईल कीं **गायनवादन** हें लिहितां येतें व त्यापासून लोकांस बराच फायदाही होऊं शकतो. स्वरज्ञान व अशी एखादी गायनवादन लिहिण्याची पद्धति, यांच्या अभावामुळें गायनवादन-

विद्या जशी शिकवावी तशी जुन्या गवयांस शिकवितां येत नाहीं; यामुळें ही विद्या एवढी कठीण होऊन बसली आहे व विशेषत: सद्गृहस्थांस जुन्या चालींच्या गवयांच्या असभ्य, गैरशिस्त व अनियमित वर्तनामुळें तर ही विद्या दुरापास्त आहे असें वाटतें.

आतां गायनवादन लेखनपद्धतीनें गाणें लिहिणें कितपत शक्य आहे ह्याची कल्पना वाचकांस देऊन या पद्धतीचें निरूपण करितों.

गाण्यांतील किंवा वाजविण्यांतील जे स्वर कानांस स्पष्टपणें ऐकूं येतील म्हणजे ज्या सुरावर थांबतां येईल तेवढेंच लिहिणें शक्य आहे. मींडचें काम (म्हणजे ज्या गाण्यांत किंवा वाजविण्यांत एका स्वरापासून दुसऱ्या एखाद्या स्वरापर्यंत तुटक रीतिनें न जातां मधील स्वरांचे श्रुतीच्या अंगांनीं सरपटत जाणें) मात्र समाधानकारक लिहितां येत नाहीं. ह्याचें कारण एका स्वरापासून दुसऱ्या स्वरापर्यंत सरपटत जाण्यांत मधील स्वरांचे येणाऱ्या श्रुतींवर केव्हां व किती अवकाशपर्यंत जाणें होतें हें कळत नाहीं. बहुजनसमाजास सहज रीतीनें कळेल असें एक उदाहरण आपण घेऊं.

आपण आपली बोलण्याची भाषा सर्व लिहूं शकतो म्हणजे जें कांहीं कानांस स्पष्ट ऐकूं येऊं शकतें, तें सर्व त्या भाषेच्या लिपीच्या अनुषंगानें लिहूं शकतों. परंतु मनुष्य ढेंकर देतो, शिंकतो, घोरतो, रडतो, हंसतो, खोकतो, खाकरतो वगैरे व पशुपक्ष्यांचे आवाज आपल्या कानांस कळतात व त्यांत कांहीं वर्ण असावेत असा आपणांस तर्कही होतो. परंतु त्यांतील एकाही वर्णाचा स्पष्ट उच्चार कळत नसल्यामुळें आपण तें लिहूं शकत नाहीं. तसेंच वरील दिलेल्या मींड वगैरे गाण्याचे अंगासंबंधानें समजावें. थोडक्यांत सांगणें म्हणजे जें काम बाजाचे पेटींत होऊं शकतें, तें सर्व लिहितां येतें (कारण बाजाचे पेटींत अस्पष्ट काम निघेल अशी शंकाच नाहीं.) तंतुवाद्यामध्यें एका पडद्यावरील तार मागें पुढें करणें किंवा एका पडद्यावरील स्वरास गज मारून पुढील अथवा मागील वाटेल ते पडदे तुटक न वाजवितां तसेंच बोट मागें पुढें फिरवून वाजविणें म्हणजे अस्पष्ट ध्वनि काढणें होय आणि म्हणूनच तें लिहिणें अशक्य होय.

आतां मींड वगैरे कांहीं गोष्टी वरील दर्शविलेल्या कारणांमुळें जरी लिहितां न आल्या तरी त्याशिवाय बहुतेक गाणें लिहितां येणें शक्य आहे.

येथें असें सांगून ठेविलें पाहिजे कीं इंग्लिश लोकांत गाण्याची जी कांहीं थोडीशी कला आहे ती त्यांनीं या पद्धतीमुळेंच इतकी वाढविली आहे. सारांश, जर एखादें काम कांहीं नियमित पद्धतीनें केलें तर तें थोड्या श्रमांत बरेंच समाधान कारक होत असतें असा सर्वांचा अनुभव आहे.

भाग ११ वा.

गायनवादन लेखनपद्धतीचें निरूपण.

गायनवादन लेखनपद्धति पूर्णपणें अवगत होण्यास दोन गोष्टी अति महत्वाच्या आहेत.

१ गाण्यांत किंवा वाजविण्यांत निघणारा स्वर कोणत्या सप्तकांतील, कोमल, शुद्ध किंवा तीव्र, व किती अवकाश पर्यंत लावला गेला आणि,

२ त्या गाण्यास असणाऱ्या तालाचें स्वरूप समजणें म्हणजे त्या तालास किती मात्रा आहेत व त्या कसकशा भागांनीं पुऱ्या होतात व कोणत्या मात्रेवर ताल किंवा खाली तालाचे ठोके पडतात हें समजणें; (हें सर्व कांहीं नियमित चिन्हांनीं दर्शविलें जातें.)

पैकीं वरील (१) मध्यें येणाऱ्या चिन्हांस स्वरचिन्हें आणि (२) मध्यें येणाऱ्या चिन्हांस ताल चिन्हें असें म्हणतात.

स्वरचिन्हें.

री:—हा शुद्ध ऋषभ होय. ज्या स्वरापुढें कांहीं चिन्ह नसतें तो शुद्ध स्वर समजावा.

रीv:—हा कोमल ऋषभ होय. ज्या स्वरापुढें v असें चिन्ह असतें तो कोमल स्वर समजावा. आणि,

म/—हा तीव्र मध्यम होय. म्हणजे मध्यमा पुढें उजवे बाजूस त्या " मध्यम " चा फाटा म/ असा वर फोडलेला असतो तेव्हां मध्यम तीव्र समजावा.

उदाहरणार्थ:—(१) सा री ग म प ध नी सां

(२) सा रीv ग म प धv नी सां

(३) सा री गv म प ध नीv सां

(४) सा रीv गv म प धv नीv सां

(५) सा रीv गv म/ प धv नी सां

(६) सा री ग म/ प ध नी सां

(७) सा रीv ग म/ प धv नी सां

(८) सा रीv ग म/ प ध नी सां

(९) सा री गv म प धv नीv सां

ह्यांत आपणास काय दिसून येतें?—

(१) सर्व स्वर शुद्ध आहेत.

(२) री आणि ध कोमल आहेत.

(३) ग आणि नी कोमल आहेत.

(४) री, ग, ध आणि नी कोमल आहेत.

(५) री, ग, ध कोमल आणि म तीव्र आहेत.

(६) म तीव्र आहे.

(७) री, ध, कोमल आणि म तीव्र आहेत.

(८) री कोमल आणि म तीव्र आहेत.

(९) ग, ध आणि नी कोमल आहेत.

सप्तक चिन्हें.

१ ज्या स्वरास त्याचे वर किंवा डावे बाजूस कांहींएक चिन्ह नसतें तो स्वर मध्य सप्तकांतील आहे असें समजावें; जसें म.

२ ज्या स्वरावर (म̄) अशी आडवी रेघ असते तो स्वर तार किंवा टीप सप्तकांतील आहे असें समजावें आणि,

३ ज्या स्वराचे खालीं डावे बाजूकडे त्याचा पाय फोडलेला असतो (म्र) तो स्वर मंद्र अथवा खरज सप्तकांतील आहे असें समजावें.

उदाहरणार्थः—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
सा	ग	री	म	ग	प	म	ध	प	नी	ध	सा	नी	री	सा
१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
ग	री	नी	सा	ध	नी	प	ध	म	प	ग	म	री	ग	सा
३१	३२	३३	३४	३५	३६									
री	न्री	सा	ध्र	न्री	प्र									

वरील नंबर १२, १४, १५, १६, १७आणि १९तार किंवा टीप सप्तकांतील आहेत. नंबर ३२, ३४, ३५ व ३६ मंद्र किंवा खरज सप्तकांतील आहेत आणि बाकी राहिलेले कीं ज्यांस त्यांचे खालीं डावे बाजूस किंवा वर कांहीं चिन्हें नाहींत ते सर्व मध्य सप्तकांतील स्वर होत.

स्वर–काल चिन्हें.

स्वर किती वेळ लांबविणें त्यांबद्दल त्या स्वराखालीं कालदर्शक चिन्हें असतात तीं खालीं दिल्याप्रमाणेंः—

सचिन्ह स्वर.	चिन्हांचीं नांवें.	किती मात्रा* लांबविणें.	रिमार्क.
सा ^	प्लुत	८	* (मात्राः—साधारणपणें मनुष्याच्या नाडीचे ठोक्याचे अंतरास मात्रा असें ह्मणतात.)
सा ४०	दीड द्विगुरू.	६	
सा ४	द्विगुरू.	४	
सा ऽ०	दीड गुरू	३	
सा ऽ	गुरू	२	
सा०	दीड लघु	१॥	
सा	लघु	१	ज्या स्वरास कांहीं चिन्ह नसेंत तो लघुस्वर समजावा.
सा॒	द्रुत	-॥-	
सा॒	अनाद्रुत	-।-	

उदाहरणार्थः-

ग़ऽ म ध़ ध़ म़ प़ ग़॥ म़॥ प़ धऽ० नी४ सां४०

$= २ + १ + \frac{१}{२} + \frac{१}{२} + \frac{१}{२} + \frac{१}{२} + \frac{१}{४} + \frac{१}{४} + \frac{१}{२} + ३ + ४ + ६ = १९$

२ अनाद्रुत = १ द्रुत.

२ द्रुत = १ लघु.

२ लघु = १ गुरु.

२ गुरु = १ द्विगुरु,

२ द्विगुरु = १ प्लुत.

ताल चिन्हें.

प्रकरण २ मध्यें दिलेल्या चिजांचे आरंभीं कांहीं आंकडे व त्याचे खालीं असणाऱ्या रेषेखालीं कांहीं विवक्षित चिन्हें दिलीं आहेत; त्यांचे योगानें पुढें लिहिलेल्या चिजेस असणाऱ्या तालाच्या मात्रा किती आहेत व त्या कसकशा भागांनीं पुऱ्या होतात हें कळतें.

त्यांस तालाचें स्वरूप व त्यांत असणाऱ्या चिन्हांस ताल चिन्हें असें म्हणतात. तीं खालीं दिल्या प्रमाणें:—

चिन्हें	नांवें.	मात्रा.
◡	अनुद्रुत किंवा विराम	१
०	द्रुत	२
◡०	द्रुत विराम	३
ǀ	लघु	४
◡ǀ	लघु विराम	५
०ǀ	लघु द्रुत	६
◡०ǀ	लघु द्रुत विराम	७
ऽ	गुरु	८
◡ऽ	गुरु विराम	९
०ऽ	गुरु द्रुत	१०
◡०ऽ	गुरु द्रुत विराम	११
ǀऽ	गुरु लघु	१२
◡ǀऽ	गुरु लघु विराम	१३
०ǀऽ	गुरु लघु द्रुत	१४
◡०ǀऽ	गुरु लघु द्रुत विराम	१५
8	द्वि गुरु	१६
⅄	प्लुत	३२

१ सूचनाः—साधारणपणें असा नियम आहे कीं स्वर चिन्हांच्या मात्रांपेक्षां ताळ चिन्हांच्या मात्रा चौपटीनें असतात.

२ ताल चिन्हें लिहितानां सर्वांत अधिक मात्रांचें चिन्ह प्रथम लिहून त्यावर त्याहून कमी मात्रांचें चिन्ह, व त्यावर त्यापेक्षां कमी मात्रांचें चिन्ह अशा रीतीनें लिहावें.

☞ **उदाहरणार्थः**—ताल तेताला घ्या. त्यास १६ मात्रा असतात. त्यास तीन ताळ (शब्द क्रिया) व एक खाली ताल (निःशब्द क्रिया) असे चार भाग असतात. प्रत्येक भाग चार मात्रांचा असतो. वर दिलेल्या चिन्हांचे अनुरोधानें तेताल्याचें स्वरूप खालीं दिल्या प्रमाणें होईल. जसें:—

१६ IIII = १६ ४४४४

१, २, ३, ४; ५, ६, ७, ८; ९, १०, ११, १२; १३, १४, १५, १६.

या प्रमाणें १८ व्या भागामध्यें प्रचारांत असणाऱ्या तालांचीं स्वरूपें व त्यांची समजूत दिली आहे.

इतर चिन्हें.

स्वर चिन्हें व तालचिन्हांविरहित गाण्यांत किंवा वाजविण्यांत ज्या ज्या इतर क्रिया करणें अवश्य आहेत त्या समजण्यास जीं इतर चिन्हें कायम करण्यांत आलीं आहेत तीं खालीं लिहिल्या प्रमाणें:—

| स्वरांमध्यें जी एक उभी रेघ काढलेली असते तीस बार अथवा तालस्तंभ असें म्हणतात.

प्रारंभीं असें चिन्ह जेथें दिलेलें असतें त्या पुढील लिहिलें जाणारें गायन मरहूम प्रोफेसर मौलाबक्ष यांनीं स्वतः केलेल्या गायनवादन लेखनपद्धतीस अनुसरून लिहिलें आहे असें समजावें.

— ताल, ठोका मारणें (शब्दक्रिया)

ᐨ समताल, ह्मणजे शब्दक्रियेपैकीं मुख्य ताळ ह्मणजे अवसान.

⁷ खाली ताल किंवा काल (निशब्दक्रिया).

ह्या चिन्हांच्या डावे बाजूचीं अक्षरें (स्वर) दोन वेळ ह्मणणें किंवा वाजविणें.

ह्या चिन्हांच्या डावे व उजवे बाजूचीं अक्षरें (स्वर) दोन वेळ ह्मणणें किंवा वाजविणें.

हें चिन्ह गाण्याचें किंवा वाजविण्याचें पूर्णत्वदर्शक आहे.

—— ह्या चिन्हांमधील येणारीं अक्षरें (स्वर) दोन वेळ ह्मणणें अगर वाजविणें.

आराम चिन्हें.

ㄱ लघु आरामचिन्ह. हें चिन्ह असेल तेथें ताल सुरू असून एक मात्रेचा अवकाश सोडून पुढील स्वर ह्मणणें.

ऽ गुरु आरामचिन्ह. हें चिन्ह असेल तेथें ताल सुरू असून दोन मात्रेचा अवकाश सोडून पुढील स्वर ह्मणणें.

ऽ० त्रिलघु आरामचिन्ह:—हें चिन्ह असेल तेथें ताल सुरू असून तीन मात्रेचा अवकाश सोडून पुढील स्वर ह्मणणें.

भाग १२ वा.

यतिविषयीं. (तान दर्शक चिन्हें)

यति शद्ब यम्धातूपासून झाला आहे. यम् ह्मणजे ताब्यांत ठेवणें. जेव्हां गाण्यांतील एका अक्षरास दोन किंवा अधिक स्वर असतात तेव्हां त्या स्वरावर कौंसाकृति रेघ दिलेली असते. त्या रेघेस तानदर्शक चिन्ह अथवा यति ह्मणतात. यतीचे मुख्य प्रकार आढळतात ते:—१ समयति, २ विषमयति, ३ गोपुच्छयति, ४ प्लुतयति आणि ५ मृदंगयति.

१ **समयति**:—एका अक्षरास दोन स्वर असले ह्मणजे त्या यतीस समयति **असें** ह्मणतात. जसें:—

म ग प
ऽ
मा नू

२ **विषमयति**:—एका अक्षरास दोन स्वर असून त्यामध्यें जेव्हां तालस्तंभ किंवा बार येतो तेव्हां बारा बाहेरील स्वरावर नुसता आकार ह्मणून ताल पडतो. त्यास विषमयति असें ह्मणतात. जसें:—

नीv प म | नीv प गv |
ऽ ऽ
जा वो औ | _ र गो |

३ **गोपुच्छयति**:—एका अक्षरावर दोहोंपेक्षां अधिक स्वर आले असतां त्यास गोपुच्छयति असें ह्मणतात. जसें:—

निv सा रें म री सा |
सा विर |

४ **प्लुतयतिः**—यतिमधील प्रत्येक स्वरावर खटका देऊन त्याचा आ-कार **काढ**-ण्याचा असतो तेव्हां त्यास्वरावर असणाऱ्या कौंसाकृति रेघेस प्रत्येक स्वरावर असें ऽऽ चिन्ह

असतें, त्यास प्लुतयति असें ह्मणतात. जसें:— ग् म् प् ध् प म |
दा रे त |

५ **मृदंगयतिः**—जेव्हां यतिमधील कांहीं स्वरापासून कांहीं स्वरापर्यंतचा आकार मोठमोठा अथवा लहान लहान करण्याचा असतो तेव्हां त्या स्वरांवर असें ⊳ चिन्ह असतें

त्यास मृदंगयति ह्मणतात. जसें:— सा
8
ना

भाग १३ वा.

रागविचार.

रंज् धातूपासून राग शब्द निघाला आहे. अर्थात् ज्यापासून मनाचें रंजन होईल त्यास राग ही संज्ञा आहे. हा राग शब्दाचा धात्वर्थ झाला. परंतु संगीत शास्त्रांत राग या शब्दाची व्याख्या खालीलप्रमाणें होईल.

रागः—सात स्वरांपैकीं अमुक स्वर शुद्ध, अमुक कोमल, अमुक तीव्र, अमुक मुख्य, अमुक ऱ्हस्व, अमुक दीर्घ, अमुक वर्ज असे आणि असेच दुसरे कांहीं ठरीव नियमांप्रमाणें गाइलेले आरोही अवरोहींतील जें स्वरांचें सम्मेलन त्यास संगीत शास्त्रांत राग ही संज्ञा आहे.

रागांच्या मुख्य पांच जाती आहेत. जसें:—(१) **आडव**, (२) **षाडव**, (३) **संपूर्ण**, (४) **आडवसंपूर्ण** आणि (५) **षाडवसंपूर्ण.**

१ **आडवः**—ज्या रागाचे आरोही अवरोहींत नेहमीं दोन स्वर वर्ज असतात त्या रागास **आडव** असें ह्मणतात. जसें:—भूप. ह्या रागाचे आरोही अवरोहींत ऋषभ आणि पंचम वर्ज असतात.

जसें:—सा री ग प ध सां,
सां ध प ग री सा.

२ **षाडवः**—ज्या रागाचे आरोही अवरोहींत नेहमीं एक स्वर वर्ज असतो त्या रागास **षाडव** असें ह्मणतात. जसें:—कौशीकानडा. ह्या रागाचे आरोही अवरोहींत नेहमीं पंचम वर्ज असतो.

जसें:—सा री गv म ध नीv सां,

सां नीv ध म गv री सा.

३ **संपूर्णः**—ज्या रागाचे आरोही अवरोहींत कोणताही स्वर वर्ज नसतो त्यास **संपूर्ण** असें ह्मणतात. जसें:—भैरवि. या रागाचे आरोही अवरोहींत सर्व स्वर असतात. जसें:—

सा रीv गv म प धv नीv सां,

सां नीv धv प म गv रीv सा.

४ **आडवसंपूर्णः**—ज्या रागाचे आरोहींत पांच स्वर व अवरोहींत सातही स्वर असतात त्या रागास **आडवसंपूर्ण** असें ह्मणतात. जसें:—मुलतानी. ह्या रागाचे आरोहींत ऋषभ आणि धैवत वर्ज आहेत परंतु अवरोहींत सर्व स्वर येतात.

जसें:— **सा गv म⁄ प नी सां,**

सां नी धv प म⁄ गv रीv सा

५ **षाडव संपूर्णः**—ज्या रागाचे आरोहींत सहा स्वर व अवरोहींत सातही स्वर येतात त्या रागास **षाडव संपूर्ण** असें ह्मणतात. जसें:—खमाच. ह्या रागाचे आरोहींत ऋषभ वर्ज असतो व अवरोहींत सर्व स्वर येतात. जसें:—

सा ग म प ध नी सां,

सां नीv ध प म ग री सा.

थाट (मुख्य राग.)

जो राग संपूर्ण असून त्याचे आरोहींत जे स्वर कोमल अथवा तीव्र असतील तेच त्याचे अवरोहींत असतात त्यास थाट असें ह्मणतात. हे थाट बारकाईनें पाहूं गेले असतां पुष्कळ प्रकारचे होऊं शकतील, परंतु आज सर्व साधारण ऐकूं येणारे राग बारा थाटांतूनच निघालेले दिसतात ह्मणून मुख्य बारा थाट मानिले आहेत. त्यांचीं प्राचीन व अर्वाचीन नांवें व त्यांत असणाऱ्या कोमल तीव्र स्वरांचें कोष्टक खालीं दिलें आहे:—

प्राचीन नांवें.	अर्वाचीन नांवें.	शु.	को.	शु.	को.	शु.	शु.	ती.	शु.	को.	शु.	को.	शु.	शु.
मायामाळव गौळ	कालंगडा	सा	रीV	०	०	ग	म	०	प	धV	०	०	नी	सां
हमनतोडी	भैरवी	स:	रीV	०	गV	०	म	०	प	धV	०	नीV	०	सां
नटभैरवी	सिंधभैरवी	सा	०	री	गV	०	म	०	प	धV	०	नीV	०	सां
शंकराभरण	देवगिरीबिलावल	सा	०	री	०	ग	म	०	प	०	ध	०	नी	सां
हरिकामोदी	झिंजोटी	सा	०	री	०	ग	म	०	प	०	ध	नीV	०	सां
खरहरप्रिया	काफी	सा	०	री	गV	०	म	०	प	०	ध	नीV	०	सां
कीरवाणी	पिलु	सा	०	री	गV	०	म	०	प	धV	०	०	नी	सां
शुभापंथवराळी	तोडी	सा	रीV	०	गV	०	०	म/	प	धV	०	०	नी	सां
सामकल्याण	रातनीपूर्या	सा	रीV	०	०	ग	०	म/	प	०	ध	०	नी	सां
मेचकल्याणी	कल्याण	सा	०	री	०	ग	०	म/	प	०	ध	०	नी	सां
कामवर्धनी	दिवसनीपूर्या	सा	रीV	०	०	ग	०	म/	प	धV	०	०	नी	सां
सूर्यकांता	रामप्रही	सा	रीV	०	०	ग	म	०	प	०	ध	०	नी	सां

प्राचीनकाळीं जेव्हां संगीत विद्या व संगीत कला चांगल्या स्थितींत होती तेव्हां रागसंख्या १६००० पर्यंत होती व तालसंख्या ३६० होती असें ह्मणतात; परंतु आपलीं बहुतेक शास्त्रें व कला जशा कांहीं अकाल्पित कारणामुळें लुप्त झाल्या आहेत, त्याप्रमाणेंच संगीत विद्या व कलेचा लोप होत होत प्रस्तुत ही आपली अत्युत्तम विद्या नामशेष होऊं पहात आहे. प्रस्तुत जे राग ऐकण्यांत येतात त्यांतील कोमल तीव्र स्वर, वर्जावर्ज व ते ह्मणण्याच्या वेळा वगैरेचें कोष्टक पुढील भागांत दिलें आहे.

भाग १४ वा.

प्रचारात असलेल्या रागांतील कोमल, तीव्र, वर्जस्वर व ते म्हणण्याच्या वेळा दाखविणारें कोष्टक.

संख्या.	रागाचें नांव.	कोमल स्वर.	तीव्र स्वर.	वर्ज स्वर.	राग ह्मणण्याची वेळ, विशेष माहिती.
१	अडाणा	गV नीV	०	०	रात्रौ बाराचे आंत
२	अलैया बिलावल	नीV नी	०	०	सकाळपासून २ प्रहरापर्यंत
३	आनंदभैरवी	गV धV नीV	०	०	प्रातःकाळ
४	आसावरी	रीV गV धV नीV	०	०	प्रातःकाळ
५	कल्याण	०	म/	०	संपूर्ण राग (थाट) रात्रौ [illegible]० वीं
६	काफी	गV नीV	०	०	संपूर्ण राग (थाट) दिवसा ३ प्रहरापासून मध्यरात्रीपर्यंत
७	कामोद	०	म म/	०	रात्रौ १ ला प्रहर
८	कालंगडा	रीV धV	०	०	संपूर्ण राग (थाट) मध्यरात्रीनंतर
९	केदार	०	म प/	०	रात्रीं १२ चे आंत
१०	केदार गौळ	नीV नी	०	०	सकाळपासून २ प्रहरापर्यंत
११	कौशिकानडा	गV नीV	०	प	षाडव राग, मध्यरात्रीं
१२	खमाच	नीV नी	०	०	रात्रीं पहिला प्रहर
१३	गारा	गV ग नीV नी	०	०	मध्यरात्रीनंतर
१४	गौड मल्हार	नीV नी	म म/	०	दिवसा तिसरा प्रहर
१५	गौड सारंग	नीV नी	म प/	०	दिवसा दुसरा प्रहर
१६	छाया	नीV नी	म म/	०	रात्रीं दुसरा प्रहर
१७	जयजयवंती	गV ग नीV नी	०	०	मध्यरात्रीनंतर

संख्या	रागाचें नांव	कोमल स्वर	तीव्र स्वर	वर्ज स्वर	राग ह्मणण्याची वेळ, विशेष माहिती
१८	जोगी आसावरी	रीV धV	०	०	सकाळीं पहिला प्रहर
१९	जंगला	गV ग नीV	०	०	दिवसा ३ प्रहरापासून मध्य-रात्रीपर्यंत
२०	झिंझोटी	नीV	०	०	संपूर्ण राग (थाट) (कधीं कधीं निषाद शुद्ध लावतात) दिवसा तिसरा प्रहर
२१	तोडी	रीV गV धV	म⁄	०	संपूर्ण राग (थाट) सकाळीं पहिला प्रहर
२२	दरबारी कानडा	गV धV नीV	०	०	रात्रौ दोन प्रहरानंतर
२३	दिवसनी पूरिया	रीV धV	म⁄	०	संपूर्ण राग (थाट) संध्याकाळ
२४	देस	नी नीV	०	०	रात्रौ पहिला प्रहर
२५	देसकार	०	०	म	षाडवराग, रात्रौ पहिला प्रहर
२६	धनाश्री	गV धV नीV	०	०	दिवसा तिसरा प्रहर
२७	नट नारायण	०	०	०	संध्याकाळ
२८	नाट (तिलंग)	गV ग नीV नी	०	री ध	आडव, सकाळीं १० वाजतां
२९	नारायणी	नीV नी	०	०	सकाळपासून २ प्रहरापर्यंत
३०	परज	रीV धV	म म⁄	०	मध्यरात्रीनंतर
३१	पिलु	गV धV	०	०	संपूर्णराग (थाट)क्वचित् ऋषभ कोमल लावितात, दिवसा ३ प्रहर
३२	पूर्वी	रीV	म म⁄	०	दिवसा ३ रा प्रहर
३३	बहार	गV नीV नी	०	०	रात्रौ पहिला प्रहर
३४	बागेश्री (कानडा)	गV नीV	०	०	रात्रौ २ रा प्रहर
३५	बिभास	रीV धV	०	म नी	आडवराग, पहाटेस

संख्या	रागाचें नांव	कोमल स्वर	तीव्र स्वर	वर्ज स्वर	राग ह्मणण्याची वेळ, विशेष माहिती
३६	विलावल	नीv नी	०	०	सकाळ पासून २ प्रहरापर्यंत
३७	बिहाग	०	म म/	०	रात्रौ पहिला प्रहर
३८	भूप	०	०	म नी	आडवराग, पहाटेस
३९	भूपाली	०	म/	०	पाहटेस
४०	भैरव	रीv धv	०	०	सूर्योदयापूर्वी
४१	भैरवी	रीv गv धv नीv	०	०	संपूर्णराग (थाट) ह्यांत क्वचित् मध्यम तीव्र लावितात
४२	भिंपलास	गv धv नीv	०	०	दिवसा ३ रा प्रहर
४३	मध्यमावतीसारंग	नीv	०	ग ध	आडवराग, दिवसा तिसरा प्रहर
४४	मालकंस	गv धv नीv	०	री प	आडवराग, मध्यरात्री नंतर
४५	मालश्री	धv	०	री म	आडवराग, संध्याकाळ
४६	मियाकी मल्हार	गv नीv नी	०	०	रात्रौ
४७	मुखारी	गv नीv	०	०	रात्रौ
४८	मुलतानी	रीv गv धv	म म/	०	दिवसा ३ रा प्रहर
४९	मंजरी	गv ग नीv	०	०	रात्रौ
५०	मांझो	गv धv ध नीv नी	०	०	रात्रौ १ ला प्रहर
५१	मांड	०	०	०	ह्यांत क्वचित् निषाद कोमल लावितात, रात्रौ
५२	यमनकल्याण	०	म म/	०	रात्रौ १ ला प्रहर
५३	रातनीपूरीया	रीv	म/	०	संपूर्ण राग (थाट) संध्याकाळ
५४	रामग्रही	रीv	०	०	संपूर्ण राग (थाट) सकाळ
५५	ललित	रीv धv	म म/	प	षाडव राग, रात्रौ तिसरा प्रहर

संख्या	रागाचें नांव	कोमल स्वर	तीव्र स्वर	वर्ज स्वर	राग ह्मणण्याची वेळ, विशेष माहिती
५६	वसंत	रीV धV	म म/	प	षाडवराग, रात्रौ
५७	शहाणा	गV नीV	०	०	रात्रौ १ ला प्रहर
५८	शुद्धयमन	०	म/	०	रात्रौ
५९	शंकरा	०	०	म	षाडवराग, रात्रौ
६०	शंकराभरण	०	०	०	संपूर्णराग (थाट) मध्यरात्र
६१	श्रीराग	रीV धV	म/	०	संध्याकाळ
६२	सारंग	नीV	०	ग ध	ह्यांत क्वचित् निषाद शुद्ध लावितात दिवसा ३ प्रहर
६३	सुगराई	गV नीV	०	ध	षाडवराग, संध्याकाळ
६४	सुरावली	नीV नी	०	०	रात्रौ
६५	सोरट	नीV नी	०	०	रात्रौ १ ला प्रहर
६६	सोहनी	रीV धV	म/	प	षाडवराग, रात्रौ
६७	सिंधभैरवि	गV धV नीV	०	०	सकाळ
६८	सिंधुरा	गV नीV नी	०	०	संध्याकाळ
६९	हमीर	०	म म/	०	रात्रौ १ला प्रहर
७०	हिंडोल	०	म/	री प	आडवराग, संध्याकाळ किंवा मध्यरात्रीनंतरही ह्मणतात.

भाग १९ वा.

गायनशास्त्रावर प्राचीन संगीताचार्यांचीं मतें.

आपल्या आर्य संगीताविषयीं मुख्य चार मतें आहेत तीं. १ शिवमत, २ हनुमानमत ३ कृष्णमत आणि ४ भारतमत. प्राचीनकाळीं शिव, हनुमान, कृष्ण व भरत असे चार

मोठे संगीताचार्य मानले गेले आहेत. आणि प्रत्येकजण विद्वान् असल्या कारणानें प्रत्येकानें संगीताविषयीं निरनिराळें मत स्थापन केलें आहे. रागांविषयीं कल्पना, त्यांच्या वेळा, त्यांचे पोटभेद व त्यांचे गाण्याचे धर्म प्रत्येकाच्या मतें निरनिराळे आहेत.

१ शिवमतामध्यें धृपदी गाण्याचा समावेश होतो.

२ हनुमान मतामध्यें ख्याल, टप्पा, तराणा, चतरंग, तेताल्याच्या चिजा व सरगम ह्यांचा समावेश होतो. प्रस्तुत हेंच मत सर्वत्र प्रचारांत आहेसें दिसतें.

३ कृष्णमतामध्यें बहुतेक शृंगाररस प्राधान्य आहे, त्यामध्यें ठुंबऱ्या, गज्जल वगैरेच समावेश होतो.

४ भारतमतामध्यें शांतरस प्रधान आहे. त्यांत कीर्तन, भजन वगैरेंचा समावेश होतो.

हनुमान मताप्रमाणें प्राचीनकाळीं असणारे मुख्य राग व त्यांचे असणारे पोटभेद खालील कोष्टकामध्यें दिले आहेत.

रागाचें नांव.	प्रत्येकीं पांच रागिण्या.					प्रत्येकीं आठ पुत्र								प्रत्येकीं आठ स्नुषा.							
१ भैरव.	भैरवी	बेरारी	मधुमाधवी	सिंधवी	बंगाली	हर्ष	तिलक	दिवसमी परीया	माधव	सोढ	बलनेह	मधु	पंचम	सुहा	बिलावली	सोरटी	खंभारी	अनदाहरी	भलगुजरी	पटमंजरी	मीरवी
२ मालकंस.	तोडी	गौरी	गुनकली	खंभावती	कुकुभ	माल	मेवाड	बडहंस	प्रबल	चंद्रक	नंद	भवरा	खोखर	धन्याश्री	मालश्री	जैतश्री	सुघराई	दुर्गा	गंधारी	भिमपलासी	कामोदी
३ हिंडोल.	रामकली	देशाख	ललित	बिलावल	पटमंजरी	चंद्रबिंब	मंगल	शोभा	आनंद	विनोद	प्रधान	गौर	बिभास	लीलावती	कीरवी	जती	परवी	परावती	त्रिवेणी	देवगिरी	सरस्वती
४ दीपक.	देशी.	कामोद	नट	केदारा	कान्हरा	कुंतल	कमल	कलिंग	चंपक	कुसुम	राम	लहेक	हिमाल	मंगलगुजरी	जैजैवंती	मालगुजरी	भपाली	मनोहरी	अहीरी	यमन	हमीर
५ श्री.	मालश्री	आसावरी	धन्याश्री	वसंत	मारवा	सिंधु	मालव	गौड	गसागर	कुंभ	गंभीर	शंकर	बिहागडा	विजया	दयावती	कुंभा	सोहिनी	सवी	क्षमा	शशिरेखा	सदासती
६ मेघ.	टेंक	मल्हार	गुजरी	भुपाली	देसकार	जालंधर	सारंग	नटनारायण	शंकराभरण	कल्याण	गजधर	गंधार	शहाणा	कन्हडनाट	गावदी	कदमनाट	बहारी	मांझ	परज	नटमंजरी	शुद्धनाट

भाग १६ वा.

स्वरप्रस्तार.*

स्वरप्रस्तार ह्मणजे षड्जापासून निषादपर्यंत प्रत्येक वेळीं अनुक्रमें सा, सारी, सारीग सारीगम, सारीगमप, सारीगमपध आणि सारीगमपधनी असे स्वरांचे समुदाय घेऊन त्यांचे बीजगणितांतील परिवृत्तिचे (Law of permutations) नियमाप्रमाणें लिहिलेले स्वर होत.

आपण कोणतीही विद्या शिकण्यापूर्वी जशीं प्रथम त्या विद्येचीं मूलतत्वें शिकतों तसेंच गायनास आधारस्तंभ जे सात स्वर त्यांचें पूर्णज्ञान करून घेणें हें अत्यंत इष्ट आहे. ह्यांचे ज्ञानानें आपणास गायनवादनविद्या थोड्याशा श्रमांत साध्य होऊं शकते. येथें थोडक्यांत पांच स्वरांपर्यंत प्रस्तार दिला आहे. तो एखादे वाद्याचे साहाय्यानें वाचण्याचा (प्रत्येक ओळींत असणारे स्वर त्यांच्या योग्य जागा पाहून ह्मणण्याचा) प्रयत्न केला असतां अभ्यासानें स्वरज्ञान होऊं शकेल.

१ स्वराचा प्रस्तार—१	४ स्वरांचा प्रस्तार—२४
२ स्वरांचा ,, —२	५ स्वरांचा प्रस्तार—१२०
३ स्वरांचा ,, —६	६ स्वरांचा प्रस्तार—७२०
	७ स्वरांचा प्रस्तार—५०४०

सा

२ स्वरांचा प्रस्तार (सा री)

सारी—रीसा

३ स्वरांचा प्रस्तार (सा री ग)

सारीग—सागरी—रीसाग—रीगसा—गसारी—गरीसा.

४ स्वरांचा प्रस्तार (सारीगम)

सा री ग म	री सा ग म	ग सा री म	म ग री सा
सा ग री म	री सा म ग	ग सा म री	म ग सा री
सा म री ग	री ग सा म	ग री सा म	म री सा ग
सा री म ग	री ग म सा	ग री म सा	म री ग सा
सा ग म री	री म ग सा	ग म सा री	म सा ग री
सा म ग री	री म सा ग	ग म री सा	म सा री ग

* **विशेष सूचनाः**—सात स्वरांपर्यंत प्रत्येक वेळीं निरनिराळे स्वर प्रारंभीं ठेऊन पूर्ण प्रस्तार व तो निरनिराळ्या रीतीनें वाचण्यासंबंधीं पूर्ण माहितीबद्दल माझें " **स्वरप्रस्तार** " या नांवाचें पुस्तक पहावें.

५ स्वरांचा प्रस्तार (सा री ग म प).

सा री ग म प	सा ग री म प	सा म ग री प	सा प ग री म
सा री ग प म	सा ग री प म	सा म ग प री	सा प ग म री
सा री म प ग	सा ग प म री	सा म प ग री	सा प री ग म
सा री म ग प	सा ग प री म	सा म प री ग	सा प री म ग
सा री प म ग	सा ग म री प	सा म री प ग	सा प म री ग
सा री प ग म	सा ग म प री	सा म री ग प	सा प म ग री
री सा ग म प	री ग सा म प	री म ग सा प	री प ग सा म
री सा ग प म	री ग सा प म	री म ग प सा	री प ग म सा
री सा म प ग	री ग प म सा	री म प ग सा	री प सा ग म
री सा म ग प	री ग प सा म	री म प सा ग	री प सा म ग
री सा प म ग	री ग म सा प	री म सा प ग	री प म सा ग
री सा प ग म	री ग म प सा	री म सा ग प	री प म ग सा
ग री सा म प	ग सा री म प	ग म सा री प	ग प सा री म
ग री सा प म	ग सा री प म	ग म सा प री	ग प सा म री
ग री म प सा	ग सा प म री	ग म प सा री	ग प री सा म
ग री म सा प	ग सा प री म	ग म प री सा	ग प री म सा
ग री प म सा	ग सा म री प	ग म री प सा	ग प म री सा
ग री प सा म	ग सा म प री	ग म री सा प	ग प म सा री
म री ग सा प	म ग री सा प	म सा ग री प	म प ग री सा
म री न प सा	म ग री प सा	म सा ग प री	म प ग सा री
म री सा प ग	म ग प सा री	म सा प ग री	म प री ग सा
म री सा ग प	म ग प री सा	म सा प री ग	म प री सा ग
म री प सा ग	म ग सा री प	म सा री प ग	म प सा री ग
म री प ग सा	म ग सा प री	म सा री ग प	म प सा ग री
प री ग म सा	प ग री म सा	प म ग री सा	प सा ग री म
प री ग सा म	प ग री सा म	प म ग सा री	प सा ग म री
प री म सा ग	प ग सा म री	प म सा ग री	प सा री ग म
प री म ग सा	प ग सा री म	प म सा री ग	प सा री म ग
प री सा म ग	प ग म री सा	प म री सा ग	प सा म री ग
प री सा ग म	प ग म सा री	प म री ग सा	प सा म ग री

भाग १७ वा.

तालविचार.

गाण्याचा मुख्य आधार तालावर आहे. तालाचे योगानें गाणें लवकर शिकतां येतें. तालाशिवाय गायनवादन अगदीं निरस वाटतें. ज्याप्रमाणें एखाद्या कवितेंत छंदोभंग असला ह्मणजे तिची कवितेंत गणना होत नाहीं त्याप्रमाणें तालरहित गाणें अथवा वाजविणें वगैरेची सशास्त्र गायनवादनांत गणना होत नाहीं. जसा गाण्याचा आधार तालावर आहे तसाच तालाचा आधार लयीवर आहे. गाण्यांत अथवा वाद्य वाजविण्यांत कांहीं स्वर दीर्घ व कांहीं ऱ्हस्व असतात. ते किति लांबवावे किंवा आखूड करावेत हें समजण्याकरितां दोन हातांनीं विशेष अक्षरावर कांहीं विशेष नियमांनीं टाळी वाजविणें, करपात करणें अथवा अन्य कोणत्याही साधनांनीं तें दाखविणें ह्यास ताल असें ह्मणतात.

एका तालापासून दुसऱ्या तालापर्यंत मधील अवकाशांत मात्रा असतात. मनुष्याच्या नाडीचे दोन ठोक्यामधील साधारण जें अंतर त्यास मात्रा असें ह्मणतात. मात्रा जलद किंवा सावकाश मोजणें हें गाणाऱ्यावर अथवा वाजविणाऱ्यावर अवलंबून असतें.

नाडीच्या एका ठोक्यास जेवढा वेळ लागतो त्याप्रमाणें जर मात्रा मोजल्या तर त्यास **मध्यकाल** असें म्हणतात. त्या जरा सावकाश किंवा लवकर मोजणें यांस अनुक्रमें **विलंब** आणि **द्रुत**काळ असें म्हणतात.

एखादी चीज अथवा गत ज्या कालांत आरंभ केली असेल त्या कालांत ती संपविणें यास **लय** असें म्हणतात.

मानलेले मुख्य सात प्राचीन ताल.

ध्रुवो मठो रूपकश्च झंपा च तिवडा तथा ॥
आदिताल एकतालः सप्त तालाः प्रकीर्तिताः ॥

(संगीतदर्पण.)

मुख्य ताल सात मानिले आहेत. त्यांची नांवें:—१ ध्रुताल, २ मठताल, ३ रूपकताल, ४ झंपाताल, ५ त्रिपुटताल, ६ आदिताल आणि ७ एकताल. ह्या सात तालांस दक्षिणहिंदुस्थानांतील लोक १ आडा चवताला, २ सूलफाक, ३ रूपक किंवा एका, ४ झपताला, ५ त्रिवट किंवा तेताला ६ चौताला आणि ७ एकताल असें ह्मणतात.

प्रत्येक तालास पांच जाती मानल्या आहेत, ह्मणजे सात तालापैकीं प्रत्येक ताल पांच तऱ्हांनीं होतो. त्या पांच जातींचीं नांवें:—चतुश्र, तिश्र, मिश्र, खंड आणि संकीर्ण.

वरील सात तालांची पांच जातींनी निरनिराळीं स्वरूपें दाखविणारें कोष्टक.

तालाचें नांव.	चतुश्रजाति.	मिश्रजाति.	खंडजाति.	मिश्रजाति.	संकीर्णजाति.
ध्रुवताल.	। o । ।	ŏ o ŏ ŏ	Y o Y Y	ϙ o ϙ ϙ	ƨ̆ o ƨ̆ ƨ̆
मठताल.	। o ।	ŏ o ŏ	Y o Y	ϙ o ϙ	ƨ̆ o ƨ̆
रूपकताल.	o ।	o ŏ	o Y	o ϙ	o ƨ̆
झंपाताल.	। । o	ŏ ŏ o	Y Y o	ϙ ϙ o	ƨ̆ ƨ̆ o
त्रिपुटताल.	o । o	o ŏ o	o Y o	o ϙ o	o ƨ̆ o
आडताल.	। । o o	ŏ ŏ o o	Y Y o o	ϙ ϙ o o	ƨ̆ ƨ̆ o o
एकताल.	।	ŏ	Y	ϙ	ƨ̆

वरील स्वरूपांतील खुणा व त्याच्या मात्रा समजण्याकरितां ह्या प्रकरणांतील भाग ११ (ताल चिन्हें) पहा.

भाग १८ वा.

प्रचारांतील ताल.

प्रस्तुत ऐकूं येणाऱ्या तालांचीं नांवें, स्वरूपें व त्यांच्या मात्रा वगैरे पुढील कोष्टकांत दिलीं आहेत.—

संख्या.	तालाचें नांव.	मात्रा.	स्वरूप.	भाग व ताल.
१	तेताला.	१६	| | | |	४ . ४ . ४ . ४ ÷ — 7 —
२	दादरा.	६	ŏ ŏ	३ . ३ ÷ 7
३	रूपक (चतुश्रजाति.)	६	० |	२ . ४ —7 —
४	रूपक (तिश्रजाति.)	५	० ŏ	२ . ३ —7 —
५	तेवरा (त्रिपुट.)	७	ŏ ० ०	३ . २ . २ ÷ —7 —7
६	चौताला.	१२	| | ० ०	४ . ४ . २ . २ ÷7 —7 — —
७	दीपचंदी, (बिलंदी, होरी.)	१४	ŏ | ŏ |	३ . ४ . ३ . ४ ÷ — 7 —
८	झपताला.	१०	० ŏ ० ŏ	२ . ३ . २ . ३ ÷ — 7 —
९	सुलफाक (चतुश्रजाति.)	१०	| ० |	४ . २ . ४ ÷ —7 —
१०	सुलफाक (तिश्रजाति.)	८	ŏ ० ŏ	३ . २ . ३ ÷ —7 —
११	आडाचौताला (चतुश्रजाति.)	१४	० | | |	२ . ४ . ४ . ४ ÷7 — — —
१२	आडाचौताला (तिश्रजाति.)	११	० ŏ ŏ ŏ	२ . ३ . ३ . ३ ÷7 — — —
१३	झुमरा.	१४	ŏ | ŏ |	३ . ४ . ३ . ४ ÷ — 7 —
१४	गज्जल.	७	ŏ |	३ . ४ ÷ 7
१५	भजनी ठेका (एकताला.)	४	|	४ ÷
१६	धुमाळी.	८	| |	४ . ४ ÷ —
१७	झंपा. (चतुश्रजाति.)	७	◡ ० |	१ . २ . ४ ÷ —7 —
१८	धमार.	१४	Ȳ Ȳ |	५ . ५ . ४ ÷ — —

☞ **विशेष सूचना—**

१ **एका**—ह्या तालाच्या मात्रा १२ असून स्वरूप चौताल्याप्रमाणेंच आहे परंतु ह्या ठेका ख्यालाचा असल्यामुळें ह्यास धृपदबाज लागत नाहीं.

२ **दीपचंदी आणि झुमरा**—मात्रा व स्वरूप सारखेंच आहे परंतु दीपचंदी नेहमीं अत्यंत द्रुत काळांत असून हा ताल कधीं ख्यालास नसतो, आणि झुमरा हा नेहमीं विलंब काळांत असून ख्यालास लागतो.

३ **पंजाबी ताल, टप्याचा ताल व ख्यालचा ताल**—हे सर्व तेतालेच आहेत परंतु त्यांच्यांत भेद खालीलप्रमाणें आहे.

(**अ**) पंजाबी ठेका नेहमीं ठुंबरीस विलंबकाळांत येतो.

(**ब**) टप्याचा ठेका नेहमीं टप्यास अत्यंत विलंब काळांत असतो.

(**क**) ख्यालचा ठेका नेहमीं विलंब काळांत ख्यालास लागतो.

(वरील ठेके प्रकरण ३ भाग ४ ह्यांत दिले आहेत.)

५ **धृपदास**—चौताला, तेवरा, सुलफाक, आडाचौताला वगैरे ताल असतात.

६ **ख्यालास**—ख्यालचा ठेका (तेताला) एका, झुमरा, सुलफाक, आडाचौताला वगैरे येतात.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रकरण दुसरें.

चिजा.

चीज १.

राग-तिलंग (नाट), ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

मोरे मंदरुवा गिरधर आये भाये अतनंदकी जाये ।
नैनन रस मानो निस जगाये मधुपी आये ॥
याभृगे तन-मन-धन वारो देख दरससो ।
विपत सब भागे चेरि हूं बिन दामकि तेरी ।
चांदपिया अपने संग लाये ॥ १ ॥

नीᵛपनीᵛप | सा नीᵛपम | गᵛम गᵛनीᵛसा | ग सा |
मो रे मं द | रु वा गि र | ध र आ | ये |

म प गᵛम | प नीᵛप नी | नी सा नी सा | गᵛगᵛसा सा | नीᵛप म म |
भा ये अ त | न द कि जा | ये नै | न न र स | मा नो नि स |

प गᵛसा | सा गᵛगᵛ | ग सा | म म म | प ग म | प नीᵛप नी |
ज गा ये | म धु पी | आ ये | या भृ ग | पे त न | म न ध न |

नी सा नी सा | सा सा नीᵛगᵛ | सा नीᵛम प | सा नीᵛम प | गᵛसा |
वा रो | दे ख द | र स सो वि | प त स ब | भा गे |

म प म | प ग म | प नी प नी | नी सां नी सां | सां सां नी गं
चे रि | हु बि न | दा म कि | ते री | चां द पि

सां नी म प | सां नी प म | ग सा
या अ प | ने सं ग | ला ये

चीज २.

राग–मांढ–ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

अष्टपदी.

क्षणमधुना नारायण मनुगत मनुसर भो राधिके ।
किसलय शयन–तले कुरुकामिनि चरण नलिन
विनिवेशं तवपदपल्लव वैरिपराभव मिदमनु भवतु सुवेशं ॥ १ ॥ वगैरे.

१६

ध रीं सा नी | ध म | प ग ग सा | रीं ग सा सा | रीं रीं म प |
क्ष ण म धु | ना ना | रा य ण | म नु ग त | म नु स र |

ध प ध नी ध | प म प ध नी | प ध नी प | प प ध सां | सां सां सां रीं
भो रा | धि के | | कि स ल य | श य न त

गं सां नी | सां नी ध ध | ध ध ध ध | ध ध ध ध | प ध नी ध प म
ले कु रु | का मि नि | च र ण न | लि न वि नि | वे

प म ध प	प ध प म	ग री सा सा	री म प	म प ध प प
शं	त व प द	प ल्ल व	वै रि प	रा भ व

ध ध ध ध	प ध प ध	नी प	सा
मि द म नु	भ व तु ह्य	वे शं	

चीज ३.

राग–भिंपलास, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

ऐसि कवन लगन लगाई रे भवरू ।
रसदिगलातूसि मानदापि शूकरंग,
जो जाने वाकु नाम भवरू ॥ १ ॥

ग म	नी ध	प म प	प प	प प म	ग म ग म
ऐ सि	क व	न	ल	ग न ल	गा ई

ग म प	ग री नी सा	सा	ग म	नी ध	प म प	प
रे	भ व रू		ऐ सि	क व	न	

प प ग म	प नी नी	नी सा	सा नी सा
र स दि ग	ला तू	सी	

॥५॰ नीऽनी सा | सा सा सा री | सा नी ध प | म ग री सा |
मा न दा | पि शू | क | रं ग |

॥५॰ नीसा गम | प ग म | नीधप | म गरीसा ॥
जो जा | ने वा कु | ना म | भ व रू ॥

चीज ४.

राग–बिहाग, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

देखो सखी कनया रोके थाडोहे गेलि ।
पानिया भरन कैसे जाऊ मोरे आली ।
हुं जल जमुना भरन घरसे जाति ।
बिचमे मिलगयो ये नंदको छेल ॥ १ ॥

॥५॰ १६ प नी सा ग | ग सा गम | प म ग म | ग सा नी | सा म ग म |
दे खो स खी | क न या | रो के था डो | हे गे लि | पा नि या भ |

॥५॰ प प सा नी | प ध म प ग म ग री | सा री सा नी | प नी नी |
र न कै से | जा उ मो रे | आ ली | हु ज ल |

सा सा सा	प नी सा ग	री सा नी	प नी ध नी सा
ज मु ना	भ र न ध	र से जा	ती बि च मे

ग री नी प	सा प ग	ग री सा नी
मि ल ग यो	ये नं द	को छे ल

चीज ९.

राग–बिहाग, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

(तराणा.)

दानि नादिरदिरदीं तनतना तान देरेनातदारेदानि । यललुम यललुम यललुम लालालि दींत तननन देरेनात दारेदानि तारे तदारे । अलाकुभी गुनदे जान जागमे जूरी बिया बिया किन दारे नुताबमे जूरी ॥ १ ॥

१६

धनी	गमम्गग्प	पनी धसा	नी	पध्म्प	धनी	गमम्गग्प
दा नि	ना दिर दिर दीं	_ त न त	ना	_	दा नि	ना दिर दिर दीं

प नी ध सा	नी	नी मरीग	मधपम	ग री सा नी	नीनीसासा
_ त न त	ना	_ ता न	दे रे ना त	दा रे दा नि	य ल लु म

॥७॥ गरीमग | पम- पृधृ मृ-पृ | ग म ग री | नीध नी | सांरींसांनीं |
य ल लु म | य ल लु म | ला ल लि | दीं त | त न न न |

॥७॥ धपम-प | गमरीग | गृमृपृधृ पम | गरी | ध नी | प पृ प |
दे रे ना त | दा रे दा नि | ता रे त | दा रे | दा नि | अ ला कु |

॥७॥ सांसांसां | रीं सां नी | नी नी नी | धनी रींसां | नी | मगरीग |
मी गु न | दे जा | न जा ग | मे जू | री | बि या बि |

॥७॥ गृमृ पृधृ मग | सा गृ | मपृप | नीसांग | सांनी ॥
या कि न | दा रे | नु ता ब | मे जू | री |

चीज ६.

राग—यमनकल्याण, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

गुरुबिन कैसे गुन गावे । गुन न माने तो गुन नहि आवे ॥
गुनियनमे बेगुन कहावे । मानू तो रिझावे सबको ।
शरन गहेसा दीखन केतन । आये अचपल तालसुर ॥ १ ॥

१६

नि ध नी म ध	प म ग	प री ग	पम गम	नी धनीध म
गु रु बि न	कै से	गु न गा	वे	गु न न मा

पम ग म	ग री ग री	नी री सा	धध सासा	सा री सा
ने तो	गु न न हि	आ वे	गु नि य न	मे बे

सा ग री ग	नी री सा	म ग प	प ध प	सां सां	सां री सां
गु न क	हा वे	मा नू	तो रि	झा वे	स ब को

सां री गं री	नी री सां नी	नी ध म प	ध नी ध म प
श र न ग	हे सा	दी ख न	के त न

ग म री	नी री सा सा	ग म प म	ग री नी सा
आ ये	अ च प ल	ता	ल सु र

चीज ७.

राग-केदारा, ताल चतुश्रजाति तेताळा, मध्यकाल, मात्रा १६.

(अष्टपदी.)

विहरति हरिरिह सरस वसन्ते नृत्यति युवतिजनेन समं
सखि विरहिजनस्य दुरंते ।
ललित लवंग लतापरिशीलन कोमल मलय समीरे
मधुकर निकरक रंजित कोकिल कूजित कुंजकुटीरे ॥ १ ॥ —वगैरे.

१६ | ध प ग म री | सा री सा सा | सा सा म म | प प | म म म |
| वि ह र ति | ह रि रि ह | स र स व | स न्ते | नृ त्य ति |

प प प प | ध प प | म प प | ध री सां सां | नी ध म प |
यु व ति ज | ने न स | मं स खि | वि र हि ज | न स्य दु |

म प ध नी सां रीं सां नी | ध प म प म | ध प ग म री | सा री सा सा |
रं | ते | वि ह र ति | ह रि ह र |

सा सा म म | प प | प प सां सां | सां सां सां | रीं सां सां नी |
स र स ब | स न्ते | ल लि त ल | वं ग ल | ता प रि |

॥ नी धू प म म | मू पू ध मू-प | म री सा सा | री सा म ग |
शी ल न | को म ल | म ल य स | मी |

॥ पम-पूधूमू-पू | म म म म | प प प प | म-प ध सां | ध प म म |
रे | म धु क र | नि क र क | रं जि त | को कि ल |

॥ ध रीं सां सां | नी ध मू-प | मू-पूधूनीसांरींसांनी |
कूं जि त | कुं ज कु | टी |

॥ धू पू नी धू मू- पू मू मू ॥
रे

चीज ८.

राग-खमाज, ताल चतुश्रजाति तेताळा, मध्यकाळ, मात्रा १६.

कोयलिया कोक सुनावे हा । सखिरी मेतो बिरहा सतावे ॥
पियाबिन कछु न सहावे । निशी अंधियारी कारि बिजरि चमके
जियरा मोरा डर पावे । इतनी बिनति मोरि बिनिसो कैयो जाय,
उनाबिन जियरा निकसोहि जावे । सनद कहत मोरि आलि
मोरा सैयां घरन आवे हा ॥ १ ॥

सां नीधपग | मरीग मप धमप | सां नीधपग | म री ग |
को य लि या को | क सु ना वे हा | को य लि या को | क सु |

म प म | ग री प म | म री सा री नी | सा मगसासा | सागमप |
ना वे स | खि री मे तो | बि र हा स ता | वे पि या बि न | क छु न स |

ग म | सा सा ग म | प ध नी सां | नी री सां रीं | नी सां नीध |
हा वे | नि शि अं धि | या री का री | बि ज री च | म के जि य |

नीप ध नी | सां ग म | प ध | सां नीध प ग | म री ग |
रा मो रा ड | र पा वे | हा | को य लि या को | क सु |

म नीधनी | सां नी सां सां | प नी सां रीं सां | ध नीध |
इ त नी बि | न ती मो री | बि नी सो कै | यो जाय |

|| नी नी सा रीं | धनीऽध म म प ध | म ग सा म ग म | पधनीसा |
उ न बि न | जि ये रा नि कसो इ | जा वे स न द क | ह त मो री |

|| ध रीं सा रीं | नी सा ग म | प ग म | प ध ||
आ लि मो रा | मै या घ र | न आ वे | हा

चीज ९.

राग—खमाच, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

(ठुंबरी.)

मैका निंदियानें जगावो शाम गारी दोंगि ।
तूतो चचल छेल निपट अनारी ।
सुनो अलम मै तुमपर वारो ।
मैतो बिनति कर करत हारी ।

|| १६ | प नी सा रीं | नीऽध म प | ध ग म | प सा नी सा |
मै का निं दि | या ने ज गा | वो शा म | गा री दों गि |

|| ऽ नी नी | सा म ग म | रीं ग नी रीं | नी सा नी सा |
तु तो | चं च ल छे | ल नि प | ट आ ना री |

|| प नी सा रीं | म नीऽध नीं | सा नी सा | प नी सा रीं | नीऽ ध |
मै का निं दि | सु नो अ | ल म मै | तु म प र | वा रो

॥	म नी ध नी	सां नी सां	प नी सां रीं	नी ध ध नी
	सु नो अ	ळ म मैं	तु म प र	वा रो मे तो

॥	सां मं गं मं	रीं गं नी रीं	नी सां	
	बि न ति क	र क र त	हा री	

चीज १०.

राग छाया—ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

प्यारि नवलिलाडली राधिका । आई सब लालन
सुनत हसरसकी बतिया करत प्यारि ।
रहस रहस डोले अंगनवा छांड लिये तरुणिपोलि
न्यारिप्यारि अचल जोबन धिग सदा रोंगये सितल गात ॥

॥	१६ * मग	मनी ध प	परीरी ग म प	मगमरी	सा	ऽ सा नी सा	ध प
	प्यारि	न व लि ला	ड ली	रा धि	का	आ ई	स ब

॥	धधसासा	सासारीरी	रीरीग	मनी ध प ध म प	गमरीगम	परी
	ला ल न सु	न त ह स	र स की	ब ति या	क र त प्या	री

॥	म ग	मनी ध प	परीरी ग म प	पपपप	पपनी ध	सां सां	सांरींसां
	प्यारि	न व लि ला	ड ली	र ह स र	ह स डो	ले अं	ग न वा

	नी धनीनी	सारीरी	नीसानीसा	धनीऽपप	सामगम	पधनीसा
	छां ड लि	ये त रु	णि पो लि	न्यारि प्यारि	अ च ल जो	ब न धि ग

	री सा नी	नी ध प	ग म री ग म	प री
	स दा रां	ग ये	सि त ल गा	त

चीज ११.

राग जिल्हा काफी, ताल दादरा, मध्यकाळ मात्रा ६.

रामको अधार सीता रामको अधार रे ॥ धृ० ॥
तेरी मेरी करत फिरत सकल जगत सारा रे ।
हरिको नाम भजत नाहिं द्वंद्वका पसारा रे ॥ १ ॥
खेलत गेंद जाय गिरी जमुना बिच ठारा रे ।
अबतो गेंद मिलत नाही नंदको दुलारा रे ॥ २ ॥
कालिंदिमें कूद पऱ्यो नाग नाथ कारा रे ।
गज हस्तिन दंत नसे कंसको पछारा रे ॥ ३ ॥

	ग ग ग म	री ग री ग म प	गऽरी सा री	नी सा रीगम
	रा म को अ	धा र सि ता	रा म को अ	धा र रे

	नीऽध म प ध	नी सा नी सा नी सा	नीनीनी सासासा
	ते रि मे रि	क र त फि र त	स क ल ज ग त
	खे ल त गें द	जा य गि री	य मु ना बि च
	का लिं दि में	कु द प ऱ्यो	ना ग ना थ

नीऽध सा नीऽध प | म म म प ध | नी सा नी सा सा |
सा रा रे | ह रि को ना म | भ ज त ना ही |
ढा रा रे | अ ब तो गें द | मि ल त ना ही |
का रा रे | ग ज ह स्ति न | दं त न से |

नीऽध प म | ग म प ध नी सा ||
द्वं द को प | सा रा रे
नं द को दु | ला र रे
कं स को प | छा रा रे

चीज १२.

राग काफी (जिल्हा) ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

सैंया तोरे पैंया लागू बैया ना मरोर । अपनी कहत
नसुनत देखो जोरा जोरी मोरी डारी बैया झकझोरी ।
हूं ब्रिज नारि देखो सारी तोसुकर जोर हारि
चित वत हूं चहु ओर समुरि आलि नजर पियासो
कछु बसत चलत हारि बिनति करत हर दंकरजो ॥

१६
प | धमपध | नीऽपधमप | गऽसा री म प म | प | प | ध मपध |
सै | या तो रे | पै या लागु | बै या ना म | रोर | सै | या तो रे |

म म म प नीऽ प नी नी | सा नी सा सा प ध नी सा |
अ प नि क ह त न सु | न त दे खो जो रा जो री |

॥४	नी री सा री नी सा नी॰ प	नी॰ध पमपध	सानी॰ म प
	मो री डा री बै या झ क	झो री तोरि	पै या ला गु
॥४	ग॰ सा री म प म	प ॰	प	धमपरी	रीरीरीरीरीरीरीरी
	बै या ना म	रोर	सै	या तो हु	ब्रि ज ना री दे खो सा री
॥४	सा नी सा नी सा नी सा सा	नी॰ध नी॰ ध नी सा नी॰ध
	तो सु क र जो र हा री	चि त व त हु च हु
॥४	पपपप प ध	मममम पप नी नी	नी सा नी सा सा सा नी सा
	औरसमुरीआलि	न ज र पिया सा क हु	ब स न च ल त हा री
॥४	रीमगरी सानी॰ ध ध	सा नी॰धपमपध	धपधनी॰पमप
	वि न त क र त हा रि	द क र जो तो रि	पै या ला गु
॥४	ग॰ सा री म प म	प ॰ ॥
	बै या ना म	रोर

चीज १३.

राग—बहार, ताल चतुश्रजाति तेताळा, मध्यकाळ, मात्रा १६

कलियन संग करके लंगर लिया भ्रमरकु जालि
फूलिफुल बारी जावो और ।
मोर बोर कोयलकी कोक सूनि हूक उठी ॥
लेर लेर लेराई सब बिरछनमें नार घटवाले आये,
हाक बागमे पुकार बोले केलि
बाल लालराम बोले हर बार बार ॥ १ ॥

१६						
॥	नीनी	सारीनीसानीप	मपगम	मनीधनी	सा	ऽमनीधमी
	क लि	य न संग	क र के	लं ग र ली	या	भ्र म र कू

॥	सामीसारी	गरीसानी	रीसानीसानीध	नीपम	नीपग	
	जा ली फु	लि फु ल	बा री	जा वो औ	र मो	

॥	मरीसा	साममम	मम	पगमगम	मनीधनी	सा	नीनी
	र बो र	को य ल	की को	क सू नी	हू क उ	ठी	क लि

॥	सारीनीसानीप	मपगम	रीगरीसा	रीनीसानी
	य न संग	क र के	ले र ले	र ले

॥७ रीसांनीसांधनीण पधनीसां रीनीणधप पमधप गणमगणमगण
रा ई | स ब बी र | छ न मे | ना र | घ ट वा |

॥७ मरीसा सासाम | ममम | पपप | गणमगणम रीगणरीसां
ले आ ये | हा क बा | ग मे | पु कार | बो ले | के लि बा |

॥७ रीनीसांनी सांधनीण धपमगण मनीणधनी सांसां ॥
ल ला | ल रा म | बो ले ह र | बा र बा | र ॥

चीज १४.

राग—बहार, ताल, जतुश्रजाति तेवाला मध्यकाळ मात्रा १६.

कैसि निकसे चांदनी। सरज रात मद मात बिखळ
भई पिउपिउ उठे रत भामिनी।
छिन आंगन छिन जात भूवनमे छिन बेठत
छिन यारि हो दोरत कलन परत तरपत
बिरहा-कुल चमकत जो दुख भामिनी ॥ १ ॥

॥७ १६ नीरप | मपगणम | मनीणधनी | सांनीसा | ममममम | मनीणपप |
के सी | नि क से | चां द | नी | स र ज रा | त म द |

॥७॥ गऽमगऽमप | रीगऽसासा | ममममप | पगऽम | म नीऽध नी |

मा तबि | खल भ ई | पि उपि उउ | ठेर त | भा मि |

॥७॥ सारीमऽगऽरीसानीसा | नीऽप | मपगऽम | मनीऽधनी |

नी | कैं सी | निकमे | चां द |

॥७॥ सानीसा | ममनीऽधनी | सानीसासा | नीसारीगऽ रीसा |

नी | छिन आं | ग न छि न | जा त भ |

॥७॥ नीसानीऽध | नीऽनीऽप | मनीऽपप | गऽमप | रीसासा | मममप |

व न मे | छि न बे | ठ त छि न | या रि हो | दो र त | क ल न प |

॥७॥ पपगऽम | नीऽधनीऽध | नीसानीसासा | नीऽनीऽपप | पगऽम |

र त त र | प त बिर | हा कु ल | च म क त | जो दु ख |

॥७॥ मनीऽधनी | सारीमगऽरीसानीसा ॥

भा मि | नी |

चीज १९.

राग–बागेश्री (कानडा), ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

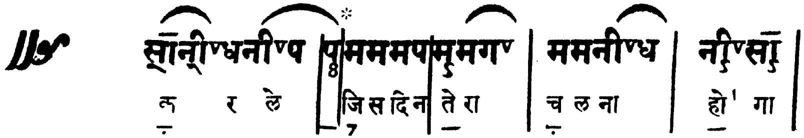
बन्दे जपमन हर गिरधारी सांवलि सुरत मन
छलबल मनकर जपमन हर गिरधारी ।
राम नाम सुमरन कर बन्दे और कुच सुमर न करले
जिसदिन तेरा चलना होगा उसदिन मुष्किल भारी ॥ १ ॥

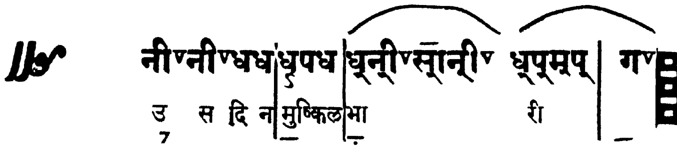
	मगम	रीसासासा	निसारीरी	नीधपगग	मरीसा
	व न्दे	ज प म न	ह र गि र	धा री	

नीसारीम	रीगसासा	नीसारीम	गरीसासा	नीनीधध
सा व लि सु	र त म न	छ ल ब ल	म न क र	ज प म न

धधध प ध	सानीधपम	गम	ममनी	धनीसासा
ह र गि र	धा	री ब न्दे	रा म ना	म सु म

सासासासा	नीसानीसा	सानीरीरी	सासारीरी
र न क र	ब न्दे	औ र कु च	सु म र न

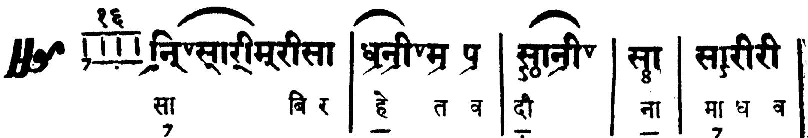
चीज १६.

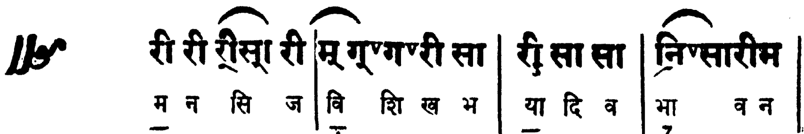
राग–दरबारी (कानडा) ताळ चतुश्रजाति तेताला मध्यकाळ, मात्रा १६.

(अष्टपदी.)

सा विरहे तव दीना माधव मनसिज विशिख भयादिव
भावनया त्वयि लीना ।
निंदति चंदनमिंदु किरण मनुविंदति खेदमधीरं
व्याल निलयमिळनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं ॥ १ ॥

वगैरे.

॥ पृ धृऽपृ मृ पृ | गृऽरी | रीसा | मृ प प | धृऽनीऽनीऽ |
या त्व यि | ली | ना | निं द ति | चं द न |

॥ सा सां री | नीऽसां धृऽनीऽप | नीऽपप | धृऽपृ मृ पृगऽम |
मिं दु कि | र ण म नु | विं द ति | खे द म |

॥ नीऽधऽनीऽधऽ | नीऽसांनीऽसां | नीऽसांरींरीं | रींरींसांरीं |
धी | रं | व्या ल नि | ल य मि ल |

॥ मृ गृऽम री सां | रींरींसांसां | नीऽनीऽपप | ममृ पृपृधृऽधृऽनीऽ |
ने न ग | र ल मि ब | क ल य ति | म ल य स |

॥ गृऽ | रीसा ॥
मी | रं |

चीज १७.

राग–मियाकी मल्हार, ताल चतुश्रजाति तेताल, मध्यकाळ मात्रा १६.

बादरुवा उमंड घुमंड और गरज गरज गिर आई रे ।
निशि अंधियारि कारि बिजरि चमोके । छोटी छोटी
बडि बडि बूदन बरसे । आईलो अब मोहे पिहरुवा ।
उमंड घुमंड और गरज गरज गिर आई रे ॥

१६				
॥	निऽसारीगऽमपगऽम	रीगऽसा	नीऽसासाम	रीसासाम
	बा	द रु बा	उ मं ड घु	मं ड औ र

॥	री सा नीऽसा	धऽनीऽप म प	नीऽ ध सा नी	री सा
	ग र ज ग	र ज गि र	आ	इ रे

॥	नीऽसारीगऽमपगऽम	रीगऽसा	म म म म	प म नीऽध
	बा	द रु वा	नि शि अ धि	या रि का रि

॥	नीसांसांसां	नीसांनीसां	नीऽ ध नीऽ ध	सां नी सां सां
	बि ज रि च	मो के	छो टि छो टि	ब डि ब डि

॥ॐ सांरींनींसां | धनीऽप | मरींपम | पमप | धनींऽसांनींऽप |
बू द न | ब र से | आ ई | लो अ ब | मो हे पि |

॥ॐ मपमगऽम | रीसासाम | रीसासाम | रीसानींऽसा |
य रु वा | उ मं ड घु | मं ड औ र | ग र ज ग |

॥ॐ ध नींऽपमप | नींऽधसानी | रीसा |
र ज गि र | आ | इ रे |

—

चीज १८.

राग–कौंशि कानडा, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

(तराणा.)

तनन देरेना तदारेदीं तानोंतन देरेना देरे देरे तानों ।
तनन देरे नादेरे तदींदीं तदारेदानि दानींदीं ताना।
तन तिकिट धिकिट नग नुगु नुगु धित्ता कडान्
किडनग तगिन तान् कडान् धाधा ॥ १ ॥

१६
॥ॐ ।।।। नींऽरीं सांरीं धनींऽ धनींऽ | सांध | नींऽसांनींऽ | धममगऽ |
त न न दे रे | ना त | दा नि | दीं ता |

॥७॥ री गऽ सा सा | साममध | ध ध धूनीऽसां | नीऽधम |
नों तन | दे रे ना दे | रे दे रे ता | नों |

॥८॥ ध धधगऽम मनीऽधनीऽ सांसां | सांसांरींनीऽ | ध ध म ध |
त ननदे रे ना दे रे त | दीं दीं | त दा रे | दा नि दा |

॥९॥ नीऽधमगऽ रीगऽसासा सासासाममममम | ध ध ध ध धध |
नी दीं ता नों त न | ति कि ट धि कि ट न ग | न गु नु गु धित्ता |

॥१०॥ नीऽ ध ध म म | गऽगऽरीगऽगऽ गऽरी सा ||
क्डान् कि ड न ग | त गि न तान क्डान् धा धा ||

चीज १९.

राग—परज, ताल चतुश्रजाति तेताला मध्यकाळ, मात्रा १६.

चलो हटो काना मोसे बोलोना ।
तोहि लागरही सोतनकी चटक ॥ ध्रु० ॥
रेन गमाइ भोर भये आये ।
जानतहूं हट हो नट खट ॥ १ ॥
लपट झपर मोसे नाकर नटवर ।
छिन लियो तेरो मोर मुगुट ॥ २ ॥

१६ | प म | ध सां नी | नी ध प म | ध प ग म | ग | सा री |
च लो | ह टो का | ना मो | से बो लो | ना | तो हि |

सा ग ग | म ध नी सां | नी रीं सां रीं | सां नी | प म | ध म ध |
ला ग र | ही सो | त न की च | ट क | च लो | रे न ग |

नी सां सां सां | नी रीं सां रीं | नी सां | रीं ग रीं |
मा इ भो | र भ ये | आ ये | जा न त |

म ग रीं सां | सां नी सां रीं | सां नी | प म | ग ग म ध |
हू ह ट | हो न ट | खट | च लो | ल प ट झ |

नी सा सा सा	नी री सा री	सा नी म ग	री ग री
प ट मो से	ना क र	न ट व र	छि न लि

म ग री सा	सा नी सा री	सा नी
यो ते रो	मो र मु	गु ट

चीज २०.

राग—परज, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यफाळ, मात्रा १६.

जपिय नाम जाकोजी निरंकार निरभय नारायण

परब्रह्म परमेश्वर साक्षी ।

कृष्ण कन्हैया और छत्रभुज । कमलागिर गोवरधनधारी ॥ १ ॥

१६						
	धसानीध	मगमध	नीरी	सानीध		म प नी
	ज पि य ना	म जा	को	जी		नि रं का

धमगरी	मगरीनीसा	रीसासा	नीरीग	मगमध
र नि र	भे ना	रा य ण	प र ब्र	ह्म प र

॥४ नीसारी रीसानीम गम धनीसासा रीसानी
मे श्व र सा क्षी कृष्ण क नै या औ र छ

॥४ रीनीम ग रीरीगृ म गरीसा नीधरीनी
त्र भु ज क म ला गि र गो व र ध न

॥४ म धूम धनी
धा री

चीज २१.

राग-भैरवी, ताळ चतुश्रजाति चौताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

(धृपद.)

भस्मअंग गौरिसंग जटामे बिराजे गंग ।
चंद्रमा ललाट धरे अधिक शोभा देत हे ॥
घुटत भंग चढत रंग रुंढनेकी मालग्राम ।
धत्तूरार्धगसेन पूजन चढाव्यो हे ॥ १ ॥

१२
॥४ ०० गसासा रीमरी गसासा नीनी सासारी गु गमम
भ स्म अं ग गौ रि सं ग ज टा मे बि रा जे गं ग

॥ धृ प प | प नी धृ | म प गृ | सा सा सा सा | सा री ग म |
चं द्र मा | ल ला | ट ध रे | अ धि क शो | भा दे |

॥ ग म् प् धृ नी धृ प् | ध ध म ध | ध नी सां सां | सां सां सां |
त हे | घु ट त भं | ग च ढ | त रं ग |

॥ नी नी सां | सां ग री री | सा धृ प | ध पृ पृ धृ | नीृ ध प | म ग री सा |
रु ढ ने | कि मा | ल ग्रा म | ध तू रा | धं | ग से न |

॥ सा सा सा | सा री ग म ग | म प धृ नी | धृ प म गृ ॥
पू ज न | च ढा | व्यो | हे |

चीज २२.

राग भैरव—ताल चतुश्रजाति तेंताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

शुभ्रतर शुभांग नरकपाल पाणी त्रिनयन श्वेत गज
सुकांति वस्त्रा देव वंदे रुधीरस ततमुनि वृंद
चित्तनय शशिधर मौली त्रिपुरहार शूली ।
उरगइ रंजित तनुशांत दांत भ्रांत नरसंग
हृदय दुखहरन शील प्रथमनाथ दमनहारी
सुखप्रद शिव भैरव राज राज ॥

१६
|| ग | म ग म प प | नी धु | धु प | धु धु प म प | ग | म ग म प प |
शु | – भ्र त र | शु भां | – ग | | शु | – भ्र त र |

|| नी धु प | ग म प ग | ग म रीु | सा धु सा | री री सा |
शु भां ग | न र क पा | ल पा | णी त्रि न | य न श्वे |

|| सा ग ग म | रीु सा री | री सा | धु प प | प ग म | रीु सा सा |
त ग ज सु | कां ति व | – स्त्रा | दे व वं | – दे सु | धी र स |

|| धु धु सा सा | रीु सा सा | सा री ग म | री री सा सा |
त त मु नि | वृं द चि | – त न य | श शि ध र |

रीॢ सा	सा धॅ धॅ प	प प मॢ गॢ पॢ पॢ	
मौ ळी	त्रि पु र हा	_ र शु	

मॢ पॢ मॢ गॢ रीॢ साॢ	ग	मॢ गॢ म प प	प प धॅ प	धॢ नी सां	
ळी	शु	_ भ त र	उ र ग इ	रं जि त	

रीॅरीॅसांॢ	सांनीसांॢनींॢसां	धॢॅपम	पगॢम	रीॅरीॅसासा
त नु सां	त दां त	श्रां त न	र सं ग	हृ द य दु

रीॅ ग म ग	रीॢॅ सा सा	रीॅ रीॅसाॢ	रीॅ सागम	रीॢॅसाॢ
ख ह र न	शी प्र म	म थ ना	थ द म न	हा री

नॢी सा ग म	प प धॢॅ	नी सां धॢॅ	प धॢॅ प
सु ख प्र द	शि व भै	र व रा	ज रा

धॢॅ नॢी सांॢ रीॢॅ सांॢ नॢी धॢॅ पॢ	धॢॅ नॢी सां नॢी धॢॅ पॢ मॢ पॢ
ज	_

धॢॅ धॢॅ पॢ मॢ प ‖

चीज २३.

राग-भैरवी, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

शारदा विद्यादानी दयानी दु:खहरणी जगतजननी
ज्वालामुखी माता सरस्वती।
कीजे सुद्रिष्ट शिव गोपाल अपनो अपनो करम बखस
दीजे सुत संपद सेहत राग धुन निपट संवाद अपरंपार ॥ १ ॥

१६
॥ ७ नीॅ सा | ध | प धॅ नीॅ | ध प गॅ | म धॅ प | प गॅ म |
शा र | दा | वि द्या | दा नी | द या नी | दु: ख |

॥ गॅ रीॅ सा रीॅ | नीॅ सा गॅ म | गॅ धॅ प | प गॅ म |
ह र णि ज | ग त ज न | नि ज्वा ला | मु खी |

॥ सा रीॅ | म गॅ रीॅ सा | ७ नीॅ सा | ध | सांनीॅ धॅप |
मा ता | स र स्व ति | शा र | दा | |

॥ म गॅ रीॅ सा | ऽ गॅ म | धॅ नीॅ सां | सां सां धॅ नीॅ |
| की | जे सु द्रि | ष्ट शि व |

॥७॥ सा गृ॒ᵛगᵛ | गᵛ म गᵛ रीᵛ | सा सा रीᵛ सा | प धᵛ प नीᵛ |
गो पा ल | आ प नो | आ प नो | क र म ब |

॥७॥ धᵛपगृ॒ᵛ | रीᵛसा सा रीᵛ | नि॒ᵛसा गᵛम | म धᵛ नीᵛसां |
ख स दी | जे सु त | सं प द | से ह त रा |

॥७॥ सांसाधᵛनीᵛ | धᵛगᵛरीᵛसा | धᵛप | नीधᵛप | गᵛरीᵛसा ||
ग धु न | नि प ट सं | वा द | अ प रं | पा र ||

चीज २४.

राग-आसावरी, ताल चतुश्रजाति तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

रब मेरा वोई सकल जगतको पेदा करन हर सोई ।
न कोइ मात ना तात-भ्रात कोइ तीनहि कोई सुत सब वोई ॥

१६
रीᵛ म प स़ाॅ नी़ᵛ | धऺᵛ | प म़ प़ | म प धᵛ म | प गᵛरीᵛसा |
र ब मे रा | वो | ई | स क ल ज | ग त को पे |

स़ा सा | रीᵛ म प धऺᵛ म़ प़ | नीᵛधऺᵛप़ म़ग़ᵛरी़ᵛसा |
दा क | र न ह र | सो ई |

रीᵛमप स़ाॅ नी़ᵛ | धऺᵛ | प म़ प़ | म प प धᵛ | धᵛ धᵛ सा |
र ब मे रा | वो | ई | न को इ मा | त ना |

गॅᵛ रीᵛ सा | रीᵛ नीᵛ धᵛ प | धᵛ रीᵛ साॅ नीᵛ | धऺᵛ प़ |
ता त भ्रा | त को ई | ती न हि | को ई |

मपधᵛम़प़ | म़ प़नी़ᵛसा़री़नी़ᵛध़ᵛप़ | म़नी़ᵛध़ᵛपम़ग़ᵛरी़ᵛसा |
सुतस ब | हो | ई |

चीज २५.

राग–तोडी, ताळ चतुश्रजाति तेताळा, मध्यकाळ मात्रा १६.

माइ रोकरयो पन घटवा । अटकत मटकत चुटक शामरे
नंद मेहेरके नागर नटवा ।
दोर दोर कर रोर मचावे यहि समज मन घटवारे
राधा सखीके जीवन प्रान जमुनाजीके थटवा ॥ १ ॥

१६ *
रीसा | नी ध प प | प म प ध | ध प म ग री | ग |
मा ई | रो कर | यो प न | घ ट वा | |

ग | म म प ध | म ग ग ग | री ग री री | री री सा |
| अ ट क त | म ट क त | चु ट क शा | म रे |

ध ध ध | ध ध ध | नी ध प म | प प प म | ध नी सां नी ध ध |
नं द मे | हे रे के | ना ग र | न ट वा | रो क र |

प म प ध | ध प म ग री | ग | री सा | ध ध ध |
यो प न | घ ट वा | | मा इ | दो ड दो |

धधपध | सांसांसां | रीं सां | प धनी | सांसांसांसां रीं गं |

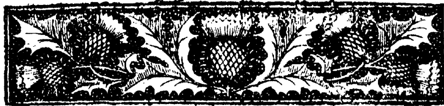
ड करा | रो र म | चा वे | य ही स | म ज म न |

रीसां नीध | नी ध प म प | धधध | ध ध |

घ ट वा | रे | रा धा स | खी के |

नीधपम | पप | गगम | पप | धधपमगरी | ग ‖

जी व न | प्रा न | ज म ना | जीके | थ ट वा | |

प्रकरण ३ रें.

भाग १ ला.

तबल्याचें सचित्र वर्णन.

ज्याप्रमाणें हरएक मनुष्य आपापल्या धर्माच्या तत्वानें बांधलेला असतो आणि जोंपर्यंत तो त्या बंधनानुरूप चालत असतो तोंपर्यंत लोक त्यास चांगले ह्मणतात परंतु जर तो तीं बंधनें सोडून वागूं लागला तर त्यास लोक बेताल असे ह्मणतात. तसेंच गायनवादनासही तालांचीं बंधनें असतात. जोंपर्यंत गाणें वाजविणें त्यास असणाऱ्या तालाचे नियमांत होत आहे तोंपर्यंत त्यास "सताल" गायनवादन ही संज्ञा आहे परंतु जर तें त्यास असणाऱ्या तालांच्या बंधनाच्या हद्दी सोडून बाहेर गेले तर त्यास बेताल असें ह्मणतात. हीं बंधनें गाणाऱ्या अथवा वाजविणाऱ्याकडून कशा रीतीनें आणि कितपत पाळिली जातात हें ओळखण्यास तालांचेंच ज्ञान पाहिजे आणि त्या बंधनाचें प्रतिबिंब ज्या ज्या वाद्यांत दिसतें त्यापैकीं **तबला** हें एक विशेष ओळखीचें वाद्य आहे ह्मणून त्याची माहिती, नियम, प्रचारांत असणाऱ्या तालांचे ठेके व ते कसे वाजवावेत ह्याची साधारण माहिती यापुढें देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

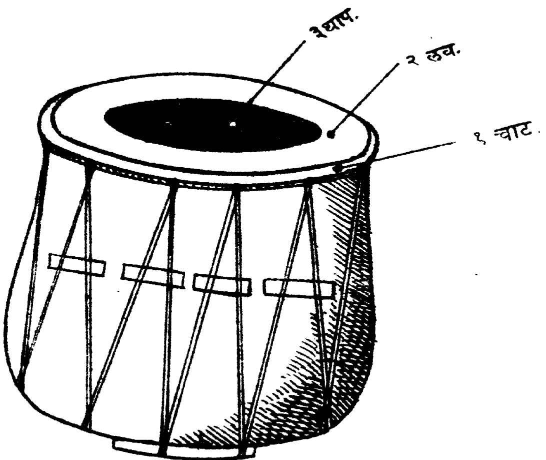
बाजूच्या पानावर दिलेल्या आकृती तबला ह्या शद्बांत समावेश होणाऱ्या १ **तबला** व २ **बाह्या किंवा डग्गा** ह्यांच्या होत:—

आपणांस जर बाजारांतून नवा तबला विकत घेणें आहे तर आपण वर दिलेलीं दोन प्रकारचीं वाद्यें विकत घेतो. त्यापैकीं एक घेऊन चालणार नाहीं. किंवा जर मैफलींत बसलो असतां "तबला आणा हो" असें ह्मटलें तर वरील दोन्ही वाद्यें सहज आणण्यांत येतात. ह्मणून तबला ह्या शद्बांत वरील दिलेल्या दोन भागांचा ह्मणजे तबला व बाह्या किंवा डग्गा ह्याचा समावेश होतो (प्रसंगानुसार नुसत्या बाह्यावर तब्ल्याचें काम भागतें परंतु नुसत्या "तबला" ह्या भागावर केव्हांही काम भागूं शकत नाहीं)

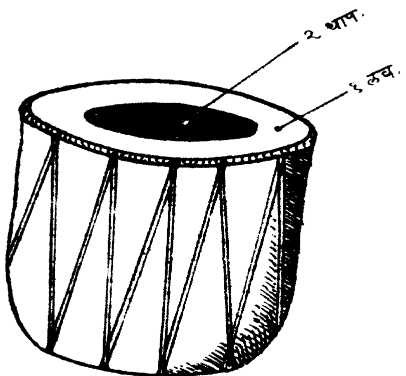
तबला व बाह्या ह्यांवरील भाग.

तबला:—ह्या भागांत तीन जागा असतात. १ **चाट**, २ **लव**, आणि ३ **थाप**—

१ तबल्याचे शेंवटास सभोंवतीं जी एक चामड्याची कोर कापलेली असते तीस **चाट** असें ह्मणतात.

तबला.

बाह्या किंवा डग्गा

२ तबल्याचे मधील काळा भाग (शाईचा भाग) व चाट यामध्यें असणारी जी पांढरी जागा तीस **लव** असें ह्मणतात; आणि

३ तबल्याचे मध्यभागीं शाईचा जो गोल काळा भाग दिसतो त्यास **थाप** असें ह्मणतात.

बाह्या किंवा **डग्गाः**—ह्या भागांत साधारण दोन जागा असतात. १ **लव** आणि २ **थाप**

१ बाह्यामध्यें शाईच्या काळ्या भागा सभोंवतीं असणाऱ्या पांढऱ्या भागास **लव** असें ह्मणतात.

२ बाह्यामध्यें मध्यभागीं असणाऱ्या (शाईचा भाग) काळ्या भागास **थाप** असें ह्मणतात.

(कांहीं बाह्यांत तबला ह्या भागाप्रमाणें तीन भाग असतात.)

भाग २ रा.

तबल्यावर व बाह्यावर वाजविलीं जाणारीं अक्षरें व तीं वाजविण्याचे नियम.

तबल्यावर येणारीं अक्षरें:—**न, ना, ट, टी, ड, त, ताः, ती, तीं, तूं, त्र** आणि **री.**

बाह्यावर येणारीं अक्षरें:—**क, की, ग, गी, घी.**

तबला व बाह्या ह्या दोन्ही भागांवर एकसमयावच्छेदेंकरून येणारीं अक्षरें:—**ध, धा, धी.**

तबल्यावर येणारीं अक्षरें वाजविण्याविषयीं नियम.

न, ना, त, ता.—तबल्यावर उजव्या हाताचे तर्जनीनें (आंगठ्या जवळचें बोट) चाटीवर अघात करणें.

ट—तबल्यावर उजव्या हाताचे तर्जनीनें शाईचे भागावर साधारण जोरानें वाजवून अंमळ टेकणें.

तीं, टी.—तबल्यावर उजव्या हाताचे तर्जनीनें लव आणि थाप ह्यांचे संमेलनाचें ठिकाणीं आघात करून तर्जनी एकदम उचलणें.

ड.—तबल्यावर उजव्या हाताचीं १, ४, ५ बोटें सरळ जोडून शाईवर दाबून वाजविणें.

त्र.—तबल्यावर उजव्या हाताचीं ५, ४, ३. बोटें अनुक्रमें शाईवर अत्यंत जलदीनें दाबून वाजविणें.

(तबल्यावर हात टेविला असतां बोटांचा अनुक्रम आंगठ्यापासून समजणें.)

बाह्यावर येणारीं अक्षरें व तीं वाजविण्याचे नियम.

क, की.—बाह्यावर डाव्या हाताचीं २, ३, ४, व ५. बोटें ह्यांची मूळ वळून शाईवर दाबून वाजविणें.

ग, गी, गे, घी.—बाह्यावर डाव्या हाताचीं २, ३, ४, ५. बोटें अर्धी नमवून विशेषतः मधल्या बोटानें जेथें शाई संपते तेथून सुमारें लेंवच्या अर्ध्या इंच जागेंत अघात करून एकदम बोट उचलणें.

(बाह्यावर हात ठेविला असतां बोटांचा अनुक्रम आंगठ्यापासून समजणें.)

तबला व बाह्या ह्यांवर एकसमयावच्छेदेंकरून येणारीं अक्षरें वाजविण्याचे नियम.

ध, धा,—तबल्यावर '**न**' अथवा '**ना**' प्रमाणें व बाह्यावर '**ग**' प्रमाणें असे एकदम एकसमयावच्छेदेंकरून अघात करणें.

धी.—तबल्यावर '**ती**' प्रमाणें व बाह्यावर '**गी**' प्रमाणें एकसमयावच्छेदेंकरून आघात करणें.

कांहीं विशेष अक्षरांचे नियम.

तिरिकिटः—जेव्हां '**ती**' चे पुढें '**री**' अथवा '**क**' येतात तेव्हां '**ती**' हें अक्षर तबल्यावर उजव्या हाताचे ३, ४, ५. बोटांनीं शाईवर दाबून बाजविणें.

धिरिकिटः—जेव्हां '**धी**' चे पुढें '**री**' अथवा '**क**', येतात तेव्हां वरील प्रमाणेंच परंतु बाह्याचे अवाजासहीत वाजविणें.

त्रकः—'**क**' चे मागें '**त्र**' हें अक्षर आलें असतां '**क**' हें अक्षर तबल्यावर उजवे हाताचे तर्जनीनें शाईवर दाबून वाजविणें व बाह्यावर

मागें दिल्याप्रमाणें परंतु एकसमयावच्छेदेंकरून आघात करून वाजविणें.

सूचना:—१ उजव्या हातानें तबला व डाव्या हातानें बाह्या वाजविणारेच बहुतेक लोक असतात. (डावखोरे लोकांची गोष्टच निराळी)

२ कोठें कोठें ठेक्याचे बोलांत वरील शद्बांपैकीं एखादें अक्षर द्वित्त अथवा तें अक्षर आकारांत, उकारांत अथवा एकारांत वगैरे तऱ्हेनें लिहितात अगर ह्मणतात. ते फक्त ठेका ह्मणण्यांत जरा मजा वाटावी एवढ्या करितांच असतें; दुसरें कांहीं नाहीं.

भाग ३ रा.

तबला मिळविण्याविषयीं माहिती.

तबला मिळवितां येणें हें तंतुवाद्य मिळविण्यापेक्षां सोपें आहे. तंतुवाद्यामध्यें त्यांतील असणाऱ्या तारा निरनिराळ्या सुरांत मिळवाव्या लागतात. तबल्याचें तसें नाहीं. तबला एकाच सुरांत मिळवावयाचा असतो. एका स्वराची आस दुसऱ्या स्वराशी मिळते किंवा काय अथवा कमी किंवा जास्ती आहे हें मात्र कळणें जरूर आहे आणि तें अभ्यासानें कळतेंही.

तबला मिळविण्याचा साधारण नियम असा आहे कीं आपणांस ज्या सुरांत तबला मिळविणें असेल त्यापेक्षां तबला जर उंच स्वरांत बोलत असेल तर तबल्याचे गट्टे बेतानें वर करावे लागतात किंवा तबल्याच्या वेणीवर खालून वर हातोडीनें आघात करावा लागतो. आणि जर कमी स्वरांत बोलत असेल तर गट्टे खालीं ठोकावे लागतात किंवा तबल्याचे वेणीवर वरून खालीं आघात करावे लागतात.

एवढें विशेष ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं जर तबला मूळ स्वरापेक्षां एकाहून अधिक स्वर कमी अथवा जास्ती असेल तरच गट्टे खालीं वर करण्याचा प्रयत्न करावा; परंतु साधारण एका स्वराचे आंत थोडासा फरक असेल तर हातोडीनें तबल्याचे वेणीवरच मोठ्या कुशलतेनें काम भागवावें.

भाग ४ था.

प्रचारांत असणारे तालाचे ठेके.

खालीं दिलेले ठेके या पुस्तकाचें प्रकरण १ लें भाग (११) मध्यें दिलेल्या चिन्हानुरूप मात्राचे नियमानें वाजवावे.

(१) ताल.—तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६= १६ / ४–४–४–४

१६ नाधिध्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|नातित्तिन्ना|

उदाहरणार्थ—वरील बोलांपैकीं कोणते शब्द तबल्यावर व कोणते बाह्यावर वाजविण्याचे आहेत हें खालीं दाखविलें आहे.

तबला—नाधिध्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|नातित्तिन्ना|

बाह्या—× धिध्धि ×|× धिध्धि ×|× धिध्धि ×|××××|

याप्रमाणें पुढील ठेक्याचे समजावे.

तेतालयाचे कांहीं दुसरे बोल.

१६ (२) धात्रक्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|धात्रक्धिन्ना|नातित्तिन्ना|

(३) त्रक्धिध्धिन्ना|नाधिध्धिन्ना|त्रक्धिध्धिन्ना|नातित्तिन्ना|

(४) नाधिंत्रक्धि|नाधिध्धिन्ना|नाधिंत्रक्धि|नातित्तिन्ना|

(५) नाधित्रक्धिं|न्नाधित्रक्धि| न्नाधित्रक्धि|न्नातित्तिन्ना|

तेताल्याची तोड.

(खाली तालापासून तोड घेणें.)

(१) क्डिट्तक् ग्डिड्गिन् धा क्डिट्तक् | ग्डिड्गिन् धा क्डिट्तक् ग्डिड्गिन् | धा धिन्ना | नाधिद्धिन्ना॥

(२) ताताकूडान् धा ताता | कूडान् धा ताता कूडान् | धा धिन्ना नाधिद्धिन्ना॥

(३) धि० त्तात् धि | त्तात् धित्तान् | धा धिन्ना | नाधिद्धिन्ना॥

(४) ग्डिड्गिन् धा ग्डिड् | गिन् धा ग्डिड्गिन् | धा धिन्ना | नाधिद्धिन्ना॥

---

(२) ताल.–पंजाबी ठेका (तेताला) विलंबकाळ मात्रा १६= १६/४–४–४–४

॥१६ धा०तीकूधा | धा०तीकूता | ता०तीकूधा | धा०तीकूधा॥

☞ या ठेक्याच्या तोडी वर दिलेल्या तेताल्याच्या तोडीप्रमाणेंच खाली तालापासून वाजविणें.

---

(३) ताल—दादरा. मध्यकाळ मात्रा ६= $\frac{६}{३-३}$

(१) धिधिधिन्ना | धातूनाऽन्न |

(२) तुाता धिन्ना | धूातातूनाऽन्न |

(३) धात्रकधिं | धातूनाऽन्न |

तोड.

(१) किंतूत किंतूत किंतूत् | धातूना न्न |

(२) धाधिन्ता तिंद् क्ड्ट् धूा क्ड्ट्तक् | धाधिन्ता

तिंद् क्ड्ट्धूा क्ड्ट्तक्

---

(४) तालः—तेवरा, मध्यकाळ मात्रा ७= $\frac{७}{३-२-२}$

(१) धि धिध न्ना | धिन्ना | धिन्नाऽन्न |

(२) धित्रक् धिं | धात्रक् | तूना न्न |

तोड.

(१) धिंत्रक् धिं | धा त्रक् | कूत्ता तिरि क्ड्ट् | धा | धिन्ना |

धिन्ना

(५) ताल झपताला, मध्यकाळ मात्रा १० $\frac{१०}{२-३-२-३}$

॥ $\frac{१०}{२-३-२-३}$ (१) धिन्ना | धिद्धिन्ना | तिन्ना | धिद्धिन्ना ।

॥ (२) धिंत्रक् | धिधिन्ना | तिंत्रक् | धिधिन्ना ।

तोड.

॥ धिंत्रक् | धिद्धिन्ना | तिंत्रक् | कृत्ता कृत्ता तिरकिट | धा |

॥ धिद्धिन्ना | तिन्ना | धिधिन्ना ॥

---

६ ताल.—दीपचंदी, बिलदी किंवा होरी मध्यकाळ मात्रा १४= $\frac{१४}{३-४-३-४}$

॥ $\frac{१४}{३-४-३-४}$ धाधीं | धा धा धीं | तातीं | धा धा धीं ।

तोड.

॥ धा धीं | धा धा धीं | ता तीं | धा तिरिकृत्ता तिरि किट ॥

---

७ ताल.–धुमाळी, (कव्वाली) मध्यकाळ मात्रा ८ = ८/४–४

॥ ८ (१) तुक् धिं तुक् तुक् | धिं धि धा तीं न् |

(२) तुक् धिं धा गे त्रक् | धिं धिं धा तीं न् |

(३) तत् धिं धि ना त् | धिं धि ना तू तीं ॥

तोड.

॥ तुक् धिं तुक् तुक् | किट् त किट् त किट् | किट् किट् त किट् त | धा धा तीं ॥

८ ताल.—(भजनी ठेका) एक ताल मात्रा ४.

॥ ४ नू गि नू ति नूक् धिं ॥

तोड.

॥ गि दि गि नू धा गि दि | गि नू धा गि दि गि नू | धा ० ति नू क् धिं ॥

(९) ताल:—सवारी (धीमा तेताला) विलंबकाळ मात्रा १६= $\frac{१६}{८-८-८-८}$

(विलंबकाळ) $\frac{१६}{ऽऽऽऽ}$ धिन्नाधिन्ना | कत्तात्रक्धिंनाधिधिन्ना |

ती०क्तिन्ना ता त्रक् तिना|कत्तात्रक् धिन्गिन

धागेन्धात्रक्

(१०) ताल—जलद तेताळा द्रुतकाळ मात्रा १६= $\frac{१६}{२-२-२-२}$

(द्रुतकाळ) $\frac{१६}{००९०}$ धिधिन्ना | नाधिन्ना | नात्तिन्ना | नाधिन्ना

(तेताल्यास दिलेल्या तोडी निमपट करून वाजविणें.)

(११) ताल एक्का (ख्याल ठेका) मात्रा १२.

$\frac{१२}{।।००}$ (१) धिन्धिन्धात्रक्|तूनाकत्ता|धिंत्रक् धिन्ना|

(२) धिन्धिन्धात्रक्|तूनाकत्ता|धागेत्रक्धिन्ना|

तोड.

धिंधिंन्धात्रक्|तीकुतिन्नातात्रक्कातिना|कत्तात्रक्धिन्गिन

धागेन धात्रक्

ताल एकक्याच्या मात्रा १२ असून त्याचे भाग चौताल्याप्रमाणेंच असतात; फरक एवढाच कीं चौताल्याचे बोल ध्रुपदास लागतात आणि एकयाचे बोल ख्यालास लागतात.

(१२) ताळ--झुमरा, विलंबकाळ मात्रा १४=१४/३-४-३-४

धिन्धात्रक् | धिंधिंन्धागेत्रक् | तिन्तात्रक् |

धिंधिंधागेत्रक्

ताल झुमरा व ताल दीपचंदी ह्यांच्या मात्रा सारख्या असून त्यांचे भागही सारखेच आहेत, परंतु ह्या दोहोंत खालीं दिल्याप्रमाणें भेद आहे:—

(१) दीपचंदीचे अत्यंत विलंब काळांत वाजविणें तें झुमरा तालाचे अत्यंत द्रुत-काळांत वाजविणें आहे.

(२) दीपचंदीचा ठेका ख्यालास कधींही येत नाहीं परंतु झुमरा हा ख्यालास असतो.

---

*(१३) ताळ चतुश्रजाती आडा चौताला, मात्रा१४=१४/२-४ ४-४

धिं धिं | न्धा त्र् क् तू ना | क त्ता धिं धिं | ना धि धिन्ना

*(१४) ताल चतुस्रजाति सुरफाक, मध्यकाळ मात्रा१०=१०/४-२-४

धिं त्र् क् धिन्ना | तिं त्र् क् | धिन्ना तिन्ना

* हा ताल केव्हां केव्हां धृपदांसही असतो, तेव्हां ह्या तालाचे पखवाजाचे बोल त्यास लागतात, व जेव्हां हा ताल ख्यालास असतो तेव्हां वरील बोल वाजवावेत.

(१५) ताल तिस्रजाति आडाचौताला, मध्यकाळ मात्रा ११ = $\frac{११}{२-३-३-३}$

धिं त्र् क् | धि धिध न्ना | धि धिध न्ना | धि धिध न्ना

---

(१६) ताल तिस्रजाति सुलफाक, मात्रा ८ = $\frac{८}{३-२-३}$

धि धिध न्ना | धिं त्र् क् | धि धिध न्ना

---

(१७) ताल ख्यालाचा ठेका (तेताला), विलंबकाळ मात्रा १६ = $\frac{१६}{४-४-४-४}$

धा त्र् क् धिं धिं | धा धा तीं तीं | ता त्र् क् धिं धिं | धा धा धिं धिं

---

(१८) ताल. गज्जल. विलंबकाळ मात्रा. ७ = $\frac{७}{४-३}$

धी न्धा न्धा | ती न्त क

---

(१९) टप्प्याचा ठेका. विलंबकाळ मात्रा १६= $\frac{१६}{४-४-४-४}$

॥७ ना॒ धीं क धीं | ना॒ धीं क धीं | ना॒ तीं क तीं |
ना॒ धीं क धीं ॥

भाग ५ वा.

चौताल्याविषयीं समजूत.

(पखवाजाचा बाज.)

या बाजांत येणारीं अक्षरें:—

धा, की, ट, त, ता, री, क, का, गी, दी, घी, न, धु, म, घें, धु थुं वगैरे

धा—हें अक्षर तबला व बाह्या ह्या दोहींवर एकसमयावच्छेदेंकरून पखवाजाचे बाजाप्रमाणें वाजविण्यांत येतें. तें अशा रीतीनें कीं तबल्यावर शाईचे जागेवर उजव्या हाताचे पांचवें बोट तिर्कस करून आस येईल अशा रीतीनें वाजविणें, व बाह्यावर पांचही बोटांनीं पोंकळ पंजा करून वाजविणें व उचलून घेणें. (तबल्यावर वरीलप्रमाणें जी आस दाखविली जाते त्यास **थाप** असें ह्मणतात)

की—हें अक्षर उजव्या हाताची ३, ४ व ५ बोटें जोडून तबल्यावर शाईचे जागेवर दाबून वाजविणें.

ट—हें अक्षर उजव्या हाताचे दुसऱ्या बोटानें शाईचे जागेवर तबल्यावर दाबून जोरानें वाजविणें.

त—हें अक्षर डाव्या हाताचीं २, ३, ४, ५, बोटें जोडून बाह्यावर शाईचे जागेवर दाबून वाजविणें परंतु दुसरें अक्षर वाजेपर्यंत बाह्यावरील बोटें उचलूं नयेत.

ता, रा, क, का—हें अक्षर फक्त तबल्यावर '**धा**' प्रमाणें वाजवावें परंतु बाह्यावर वाजवूं नये. '**धा**' प्रमाणें '**ता**' ची आस निघाली पाहिजे **रा, क, का** हीं अक्षरें **ता** प्रमाणेंच वाजविण्याची आहेत.

थुं, गी—हें अक्षर बाह्यावर डाव्या हाताचीं २, ३, ४, व ५ ह्या बोटांनीं अधर वाजवून लगेच उचलणें.

दी, धी न—हीं अक्षरें तबल्यावर '**ता**' प्रमाणें वाजविणें; **न** त्याचप्रमाणें बाजविणें.

धु, म, घे—हें अक्षर **गी** प्रमाणें **म** हें **दी** प्रमाणें आणि **घे** हें **धु** प्रमाणें वाजविणें.

---

(२०) ताल. चौताळा मात्रा. $\frac{१२}{४-४-२-२}$ (ध्रुपद)

॥७॥ १२ धा धा धिन्ता | क्टि् धा धिन्ता | क्टि्तक्गि्दि्गि्न् ॥

परण.

(१) धा क्रि टि् तु क्रि टू तू का धा क्रि टू | तू क्रि टू तू का धि त्ता |

क्टि् ट् त् क् गि् दि् गि् न् ॥

(२) धा धी धा क्रि टू तु क्रि टू तु का क्रि टू |

धु मू क्रि टू तु क्रि टू तु का क्रि टू तू क धु मू |

क्रि टू तु क्रि टू तु का क्रि टू तू कु गि दि गि नू ॥

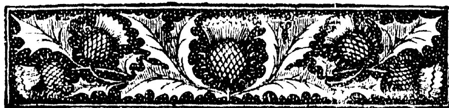
(३) धाक्टि तक्टि त का धड़ गिं | गिंधिड़ गिंधा धीधा क्टि |
त क्टि त का धि त्ता | तक धुं क्टि त क धुं त क धुं |
क्टि त क धुं त त्थुं | धा धा धा धा त क्टि त का |
धा० धि न् धा धी | धा क्टि त क्टि त का क्टि त क धम्
क्टि त क्टि त का क्टि त क गि दि गि न ॥

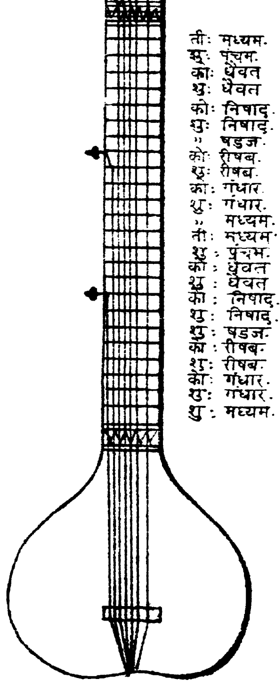
(१) धा धा धि न्ता | क्टि त क गि दि गि न धा क्टि त क |
गि दि गि न धा क्टि त क गि दि गि न ॥

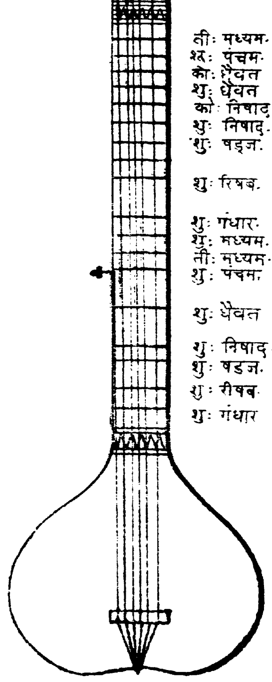
(२) धा धा धि न्ता | ता ता क ड़ा न धा ता ता |
क ड़ा न धा ता ता क ड़ा न ॥

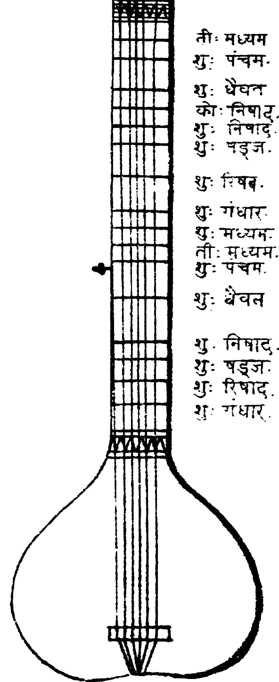
ताल धमार—मात्रा १४.

॥ १४ तधिटधिट | धाऽगतिट | तिटताऽ ॥

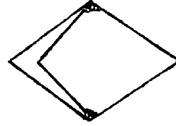

अचल थाट
सतार.
(२४ पडदे)
तीः मध्यम.
शुः पंचम.
कोः धैवत
शुः धैवत
कोः निषाद.
शुः निषाद.
" षड्ज.
कोः रीषब.
शुः रीषब.
कोः गंधार.
शुः गंधार.
" मध्यम.
तीः मध्यम.
शु : पंचम.
को : धैवत
शु : धैवत
को : निषाद.
शु : निषाद.
शु : षडज.
को : रीषब.
शुः रीषब.
कोः गंधार.
शुः गंधार.
शु : मध्यम.

चल थाट
सतार
(१७ पडदे.)
तीः मध्यम.
शुः पंचम.
कोः धैवत
शुः धैवत
कोः निषाद.
शुः निषाद.
शुः षड्ज.
शुः रिषब.
शुः गंधार.
शुः मध्यम.
तीः मध्यम.
शुः पंचम.
शुः धैवत
शुः निषाद.
शुः षडज.
शुः रीषब.
शुः गंधार

चल थाट
सतार.
(१६ पडदे)
तीः मध्यम
शुः पंचम.
शुः धैवत
कोः निषाद.
शुः निषाद.
शुः षड्ज.
शुः रिषब.
शुः गंधार.
शुः मध्यम.
तीः मध्यम.
शुः पंचम.
शुः धैवत
शुः निषाद.
शुः षड्ज.
शुः रिषाद.
शुः गंधार.

नखी किंवा मिजराफा.

प्रकरण चवथें.

सतारीचें सचित्र वर्णन.

भाग १ ला.

बाजूच्या पानावर दिलेल्या चित्रांवरून सतार हें वाद्य कसें असतें हें लक्षांत येईल. तंतुवाद्यांत हें वाद्य बरेंच मंजुळ आहे आणि शिकण्यास सुलभ आहे ह्मणून ह्या वाद्याची समजूत देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सतारीस सहा किंवा सात तारा असतात. त्या अडकविण्याकरितां तेवढ्याच खुंट्या असतात. त्या दांडीचे वरील भागास भोकें पाडून त्यांत बसविलेल्या असतात. खाली-ल भाग गोल रानभोपळ्याचा बनविलेला असतो व त्यावर लाकडाची एक बारीक फळी असते त्यास ' **तबली** ' असें ह्मणतात. त्या फळीवर लांकडाचा किंवा हस्तिदंती एक लहान तुकडा असतो त्यास ' **घोडी** ' असें ह्मणतात. सतारीचे तारांचें वरील टोंक खुंट्यांस व खालील टोंक तबलीचे खालील भागास असणाऱ्या टोंकास अडकविलेलें असतें. सतारीचे दांडीवर ज्या पितळेच्या पट्या असतात त्यास ' **पडदे** ' असें ह्मणतात. ते पडदे तात, दोरा अथवा दुसऱ्या कांहीं साधनांनीं दांडीवर घट्ट केलेले असतात. कांहीं नवीन तऱ्हेच्या सतारीवर तितक्या बेतानें खालींवर होण्यासारखे आंगचेच पडदे असतात ते बांधण्याची जरूर पडत नाहीं.

भाग २ रा.

सतारीचे प्रकार.

सतारी दोन प्रकारच्या असतात. (१) अचल थाटाची सतार आणि (२) चल थाटाची सतार.

आकृति पहिली चोवीस पडद्यांच्या सतारीची आहे. ह्यास अचल थाटाची सतार म्हणतात.

आकृति दुसरी व तिसरी सतरा व सोळा पडद्यांच्या सतारीच्या आहेत. ह्यांस चल थाटाच्या सतारी म्हणतात.

(१) ज्या सतारीवरील पडदे निरनिराळ्या रागांतील गती वाजवितांनां वर खालीं करावे लागत नाहींत त्यास **अचल** थाटाची सतार म्हणतात. चोवीस पडद्यांचे सतारीस **अचल** थाटाची सतार असें म्हणतात.

(२) ज्या सतारी वरील पडदे निरनिराळ्या रागांतील गती वाजवितांनां वर खालीं करावे लागतात त्या सतारीस **चल** थाटाची सतार असें म्हणतात. सोळा किंवा सतरा पडद्यांच्या सतारीस **चल** थाटाची सतार असें म्हणतात.

भाग ३ रा.

सतारीस असणाऱ्या ताराविषयीं.

सतारीच्या तारांची मोजणी डावे बाजूकडून करितात. पहिली तार पोलादाची असून तीस **मध्यमची** किंवा **बाजची** तार म्हणतात. दुसरी आणि तिसरी पितळेची असून तीस **जोडाची** तार म्हणतात. चवथी तार पोलादाची असते तीस **पंचमची** तार म्हणातात. पांचवी तार पितळेची परंतु जोडाच्या तारांपेक्षां जरा जाडी असते तीस **खरज पंचमची** तार म्हणतात. सहावी आणि सातवी तार पोलादाची असते परंतु सर्वांहून लहान व बारीक असते तीस **पपैया** किंवा **चिकारीच्या** तारा म्हणतात.

भाग ४ था.

तारा मिळविण्याविषयीं.

(१) सतारींतील दुसरी व तिसरी या दोन तारा आपल्या इच्छे प्रमाणें परंतु तुटून न जाईल अशा रीतीनें एका सुरांत मिळवाव्या. (२) या नंतर पहिली तार मिळवावी; ती मध्यमची तार असते म्हणून तीस दुसऱ्या व तिसऱ्या तारांचे आवाजास षडज् कल्पून त्याचे वरील मध्यमांत मिळवावी. तो आवाज सोळा पडद्यांचे सतारीतील दुसऱ्या तारेनें चवथ्या पडद्यावरील निघणाऱ्या आवाजाशीं मिळेल आणि सतरा पडद्यांचे सतारीतील दुसऱ्या तारेनें पांचव्या पडद्याचे आवाजाशीं मिळेल. (३) नंतर चवथी तार मिळवावी. ती दुसऱ्या तारेच्या पंचमांत मिळवावी. तो आवाज सोळा पडद्यांचे सतारीतील दुसऱ्या

तारेनें साहव्या पडद्याचे आवाजाशीं व सतरा पडद्यांचे सतारीतील दुसऱ्या तारेनें सातव्या पडद्याचे आवाजाशीं मिळेल. (४) नंतर पांचवी तार मिळवावी. ती दुसऱ्या तारेच्या खरजाचे पंचमांत मिळवावी. तो आवाज सोळा व सतरा पडद्यांचे सतारीतील पहिल्या तारेने दुसऱ्या पडद्याचे आवाजाशीं मिळेल. (५) नंतर सहावी तार मिळवावी. ती दुसऱ्या तारेच्या पंचमामध्यें मिळवावी. तो आवाज सोळा पडद्याचे सतारीतील पहिल्या तारेनें अकराव्या पडद्याचे आवाजाशीं व सतरा पडद्यांचे सतारीतील पहिल्या तारेनें बाराव्या पडद्याचे आवाजाशीं मिळेल. (६) नंतर सातवी तार मिळवावी. ती दुसऱ्या तारेच्या तारसप्तकांतील किंवा टीपेतील षड्जाशीं मिळवावी. तो आवाज सोळा पडद्यांचे सतारीतील पहिल्या तारेनें चौदाव्या पडद्याचे आवाजाशीं व सतरा पडद्यांचे सतारीतील पहिल्या तारेनें पंधराव्या पडद्याचे आवाजाशीं मिळेल.

भाग ९ वा.

पडद्यांविषयीं.

सतारीच्या तारांप्रमाणें सतारीचे पडदेही निरनिराळ्या रागांच्या गती वाजवितांना वर खालीं करावे लागतात. ज्यांत सर्व स्वर शुद्ध आहेत अशा रागातील गत वाजवितांना पडदे फिरविण्याची जरूर नाहीं. परंतु ज्यांत कोमल स्वर आहेत अशा रागातील गत वाजवितांना सतारीवरील पडदे फिरवावे लागतात ह्मणजे थाट बदलावा लागतो. (अर्थात चोवीस पडद्यांचे सतारींत थाट बदलण्याचें कारण पडतच नाहीं कारण ती अचल थाटाची सतार असते) मागें प्रकरण १ लें भाग (८) यांत दिल्याप्रमाणें री, ग, ध, नी एवढेच स्वर कोमल होतात असें सांगितलें आहे तरी एखाद्या रागांत ह्यापैकीं कांहीं स्वर कोमल असले ह्मणजे त्या स्वरांचे पडदे वर चढवावे लागतात. त्याचें प्रमाण असें आहे कीं ज्या स्वराचा पडदा कोमळ करणें असेल तो पडदा त्या पडद्याचे मूळ जागेपासून त्याचे मागील स्वराचे पडद्यापर्यंत जी जागा असेल त्याचे अर्ध्यानें वर चढवावा ह्मणजे तो स्वर कोमल होईल.

अचल थाटाचे सतारीवर पडदे कसे बांधावे यासंबंधीं माहितीचें कोष्टक.

सतारी वरील मध्यमचे तारेची लांबी घेणें. लांबी म्हणजे अडी पासून घोडीचे तोंडा पर्यंतचें (वाजत्या तारेचें) माप होय:—

अंतर.	स्वर.	पडदा नंबर.
मध्यमचे तारेच्या लांबीच्या १७/१८ चे स्थळीं	प्र/ चा पडदा बांधावा	१
८/९	प्र	२
११/३	ध्रv	३
४/५	ध्र	४
३/४	न्रीv	५
१३/१८	न्री	६
२/३	सा	७
१२/१९	रीv	८
३/५	री	९
५/९	गv	१०
८/१५	ग	११
१/२	म	१२
१७/३६	म/	१३
४/९	प	१४
११/२६	धv	१५
२/५	ध	१६
३/८	नीv	१७
१३/२६	नी	१८
१/३	सा̄	१९
३/१९	रीv̄	२०
३/१०	री̄	२१
५/१८	ग̄v	२२
४/१५	ग̄	२३
१/४	म̄	२४

सूचनाः—कोणत्याही थाटांतील गत वाजविण्यापूर्वी सतारींतील पडद्यांची जी स्थिती असते ती वरील प्रमाणांत आहे असें समजावें.

या प्रमाणें (चल थाटांची सतार बहुतेक ११ अगर १७ पडद्यांची असते.) चल थाटांचे सतारीतील पडद्यांचें प्रमाण जमवावें.

भाग ६ वा.

सतारीचे बोलाविषयीं.

सतारीचे बोल दोन आहेत. (१) दा व (२) डा.

दा—हा बोल वाजवितांना सतारीचे तारेवरून बोट आपल्याकडे आणि,

डा—हा बोल वाजवितांना त्याचे उलट बोट फिरवावें. हीं दोन्हीं अक्षरें मात्रेच्या अनुषंगानें ऱ्हस्व दीर्घ होतात. असें दा|दिड दाडा; यांत दिड ऱ्हस्व आहेत व दाडा दीर्घ आहेत.

भाग ७ वा.

सतारीचे थाटाविषयीं.

सतारीवर एखादी गत वाजविण्यापूर्वी ज्या रागांतील ती गत असेल त्या रागांतील कोमल स्वराप्रमाणें सतारी वरील पडद्यांची जुळवा जुळव करावी लागते. ह्यास " थाट बदलणें " असें म्हणतात आणि अशा रीतीनें पडद्यांची जुळवा जुळव करून सतारीची मग जी स्थिती असते त्यास सतारीचा " थाट " असें म्हणतात. बारकाईनें पाहिलें असतां थाट पुष्कळ आहेत परंतु अलीकडे ऐकूं येणारे बहुतेक राग प्रकरण १ भाग (११) यांत दिल्याप्रमाणें बारा थाटातच असतात.

भाग ८ वा.

कांहीं सोप्या गती.

गत १ ली.

राग. मुलतानी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

नी सा सा ग म | प प प नी नी | ध प प ग म |
दा दि ड दा डा | दा दा दा दि ड | दा दि ड दा डा |

म ग री सा नी सा री री | ग म म प नी |
दि ड दि ड दि ड दि ड | दा दि ड दा डा |

सा री सा नी ध प म प | म ग ग म प | ग ग री री सा सा |
दि ड दि ड दि ड दि ड | दा दि ड दा डा | दा ड दा ड दि ड |

गत २ री.

राग भूप, ताल तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

ग ग | री सा सा ध सा | ग ग ग री री | ग प प ध प | ग ध प ग री सा |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा दा दा डा | दा दि ड दा डा | दि ड दि ड दि ड |

री री | ग प प ध सा | प ध ध ग प | री ग ग री प | ग री सा |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दि ड दा डा | दा दि ड दा डा | दा दा डा |

गत ३ री.

राग. केदारा, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

सासा सा म म	पपप प प	म प प ध प	ग म री सा री सा सा
दा दि ड दा डा	दा दा दा दि ड	दा दि ड दा डा	द द ड दा ड दि ड

ग म म प नी	सां रीं सां नी ध प म प	म ग म ध ध म प
दा दि ड दा डा	दि ड दि ड दि ड दि ड	दा दि ड दि ड दि ड

ग म री सा री सा सा
द द ड दा ड दि ड

गत ४ थी.

राग. हिंडोल, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

म म	ग सा सा नि सा	ग ग ग म म	ध म म ग सा
दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड	दा दि ड दा डा

नी सा सा	ग ग	म ध ध नी ध	म ध ध ग म
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दि ड दा डा

सा ग ग म ध	म ग सा
दा दि ड दा डा	दा दा डा

गत ५ वी.

राग-जोगी आसावरी, ताल तेताला, मध्यकाल, मात्रा १६.

सा सा | री म म प ध | नी ध प ध ध | म प प ध प |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा डा |

म ग री सा | म म | प ध ध सा री | म ग री सा नी नी |
दि ड दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दि ड दा डा दि ड |

ध प ध म प ग म | ग म री ग
दा दि ड दि ड दि ड | दा ड दा ड

गत ६ वी.

राग-दरबारी कानडा, ताळ तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

री री | नी सा री नी सा ध नी प | नी सा सा सा सा |
दि ड | दा दि ड दि ड दि ड दा | दा दा डा दि ड |

सा री री ध प म प | ग म री सा | म म | प प प ध नी प
दा दा डा दि ड दि ड | दा ड दा ड | दि ड | दा दि ड दि ड दा

ध प ग म री सा | नी सा ध नी म प ग |
दि ड दा ड दा ड | दि ड दि ड दि ड दा |

म प ग म री सा
दि ड दि ड दि ड

गत ७ वी.

राग परज, ताळ तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

१६	रीॅ रीॅ	नी सां नी धॅप	गमगगुगु	म॑धुॅधुॅनीसां
	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड	दा दि ड दा डा

रीॅ नी सां	गु गु	म॑ धुॅ धुॅ म॑ ग	रीॅसासानीनी
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड

सा गु गु म॑ धॅ	नी सां नी सां सां
दा दि ड दा डा	द द ड दा ड

गत ८ वी.

राग—कल्याण, ताळ तेताळा, मध्यकाळ, मात्रा १६.

१६	गु गु	री सा सा नी सा	री री ग री री	ग प प म॑ प
	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड	दा दि ड दा डा

म॑ ग री	गु गु	री सा सा नी सा	नी धु धु प म॑
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दि ड दा डा

री गु गु म॑ ध	प म॑ गु री सा
दा दि ड दा डा	द ड द ड दा

गत ९ वी.

राग बिहाग, ताल तेताला, मध्यकाल, मात्रा १६.

॥ १६ नी नी | सा म ग प म प | सां नी म प प | ग म री ग प ध म प |
दि ड | दा दि ड दि ड दा | दा दा डा दि ड | दि ड दि ड दि ड दि ड |

॥ ग म ग री सा | नी नी | प नी नी सां ग रीं | सां नी म प प |
दि ड दि ड दा | दि ड | दा दि ड दा दि ड | दा डा दा दि ड |

॥ ग म री ग प ध म प | ग प म ग री
दि ड दि ड दि ड दि ड | दा दि ड दि ड

गत १० वी.

राग खमाच, ताल तेताला, मध्यकाल, मात्रा १६.

॥ १६ ग म म प ध | नी सां नी सां सां | नी ध म प प | ध म ग री सा |
दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दा डा दि ड | दा दा डा दि ड |

॥ म नी नी ध नी | सां नी सां रीं सां | नी ध ध म प |
दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा डा |

॥ ध प म ग सा सा
द डा द डा दि ड

गत ११ वी.

राग आसावरी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

सा सा | रीᵛ म् म् प नीᵛ | धᵛ प प धᵛ धᵛ | म प् प् धᵛ म् प्
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा दि ड

गᵛ रीᵛ सा | म् म् | प् धᵛ धᵛ सां रीᵛ | गᵛ रीᵛ सां गᵛ गᵛ
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड

रीᵛ सां सां नीᵛ धᵛ प् | धᵛ प् म् गᵛ रीᵛ सा
दा दि ड दा दि ड | द ड द ड द ड

गत १२ वी.

राग-तोडी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

गᵛ गᵛ | रीᵛ सा सा धᵛ नी | गᵛ गᵛ गᵛ रीᵛ रीᵛ | गᵛ म् म् पम
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा डा

गᵛ रीᵛ सा | गᵛ गᵛ | म प प नी धᵛ | प म प धᵛ धᵛ
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड

गᵛ रीᵛ रीᵛ गᵛ प | म् गᵛ गᵛ रीᵛ सा
दा दि ड दा डा | द डा द द ड

गत १३ वी.

राग-बिलावल, ताल तेताला, मध्यकाल, मात्रा १६.

री री | ग पू पू ध नी सा नी सा नी सा | प धू नी ध प |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा ड |

म ग री | मू मू | ग री री नी सा | सा धू धू ध प | ध नी नी सा नी |
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दि ड दा डा | दा दि ड दा डा |

धू नी धू पू मू गू
दि ड दि ड दि ड

गत १४ वी.

राग सारंग, ताल तेताला, मध्यकाल, मात्रा १६.

री री | सा नी नी म प नी सा सा सा सा | री मू मू प म |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि ड दा डा |

री सा सा | री री | म पू पू नी प | नी म प नी नी |
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड |

म पू मू री प | री मू री सा
दा दि ड दा डा | दा ड दा ड

गत १५ वी.

राग भैरव, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

निसा | ग म् म् प प | ध धं प धू धू | म प् पगम |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड | दा दि डदा डा |

री सा सा | म् म् | प धू धू सां सां | री री सां नी नी |
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड |

ध प् प् ग म | री सा सा ||
दा दि ड दा डा | दा दा डा ||

गत १६ वी.

राग काफी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

सा सा | री म् म् प सां | नी ध म प् प् | म ग री नी सा |
दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा दा दि ड | दा दि ड दा डा |

री री ग | री री | सां नी नी ध प | म प प सां सां |
दा दा डा | दि ड | दा दि ड दा डा | दा दा डा दि ड |

नी धू धू म प | ग गू री री ||
दा दि ड दा डा | दा ड दा ड ||

गत १७ वी.

राग भैरवी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

सा सा	धᵛ प प प प	प धᵛ नीᵛ धᵛ धᵛ प	म प प गᵛ म
दि ड	दा दि ड दा डा	दा दि ड दि ड दा	दा दि ड दा डा

गᵛ रीᵛ सा	म म	धᵛ म म धᵛ नीᵛ	सा रीᵛ सा सा सा
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड

नीᵛ नीᵛ नीᵛ गᵛ रीᵛ	नीᵛ धᵛ प म गᵛ रीᵛ
दा दि ड दा डा	द ड द ड द ड

गत १८ वी.

राग ललित, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

म ग	रीᵛ सा सा नी सा	म म म ग ग	म धᵛ धᵛ नी सा
दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड	दा दि ड दा डा

नी ध म म ग	ग ग	म धᵛ धᵛ नी सा	रीᵛ रीᵛ सा सा सा
दि ड दा दि ड	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड

सा नी धᵛ धᵛ म	म म ग
दा दा डा दि ड	दा दा डा

गत १९ वी.

राग हमीर, ताळ तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

प प	म प प ग म	ध ध ध ध ध	ध नी ध नी सा
दि ड	दा दि ड दा डा	दा दा डा दि ड	दा दि ड दा डा

नी ध प	प प	ग म म ध प	ग म री सा सा सा
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दि ड दा डा दि ड

ध नी ध नी सा	नी ध प म प
दा दि ड दा डा	द डा द द ड

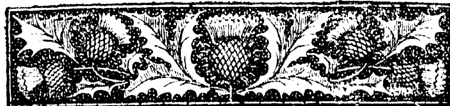
चीज २०.

राग झिंझोटी, ताल तेताला, मध्यकाळ, मात्रा १६.

प प	ध सा सा री ग	ग म म री ग	प म ग री
दि ड	दा दि ड दा डा	दा दि ड दा डा	दा डा दा डा

सा नी ध	प प	ध सा सा री री	ध सा सा री री
दा दा डा	दि ड	दा दि ड दा डा	दा दि ड दा डा

प म ग री	सा नी ध
दा डा दा डा	दा दा डा

प्रकरण पांचवें.

बाजाची पेटींतील (हारमोनियम) स्वरांविषयीं माहिती.

भाग १ ला.

बाजाची पेटी हें वाद्य सुषिर जातींतील आहे. सर्व वाद्यांमध्यें हें वाद्य वाजविण्यास शिकणें फार सुलभ आहे आणि आजकाल लोकांस हें वाद्य वाजविण्याची विशेष गोडी लागली आहे ह्मणून ह्या वाद्याची माहिती खालीं दिली आहे.

बाजूचे पानावर दिलेलें चित्र बाजाच्या पेटीचें आहे. त्यांतील पडद्यांचा आरंभ षड्जापासून आहे. बहुतेक पेट्यांतील पडद्यांचा आरंभ षड्जापासूनच असतो. (मध्यमचे स्वरापासून आरंभ होणाऱ्या पेटया फारच थोड्या असतात.) प्रकरण १ भाग ( ) ह्यांत दिल्याप्रमाणें पेटींतील स्वरांची योजना असते. षड्जापासून आरंभ होणाऱ्या पेटीतील पहिल्या पांढऱ्या पडद्यापासून ओळीनें सात पांढरे पडदे षड्जापासून निषाद्पर्यंत सात शुद्ध स्वरांचे आहेत. मधील असणारे काळे पडदे कोमल तीव्र स्वरांचे आहेत. त्यांची जुळणी खालील भागांत दिल्याप्रमाणें आहे.

भाग २ रा.

पेटींतील काळे पांढरे पडद्यांची जुळणी.

पांढरे पडदे.

षड्जापासून प्रारंभ होणाऱ्या पेटींत पहिला पांढरा पडदा षड्जाचा असतो. दुसरा पांढरा शुद्ध ऋषभ, तिसरा पांढरा शुद्ध गांधार, चवथा पांढरा शुद्ध मध्यम, पांचवा पांढरा पंचमचा, सहावा पांढरा शुद्ध धैवत, आणि सातवा पांढरा शुद्ध निषादचा होय. असेच पुढील सप्तकांतील पांढऱ्या पडद्यांचे समजावे.

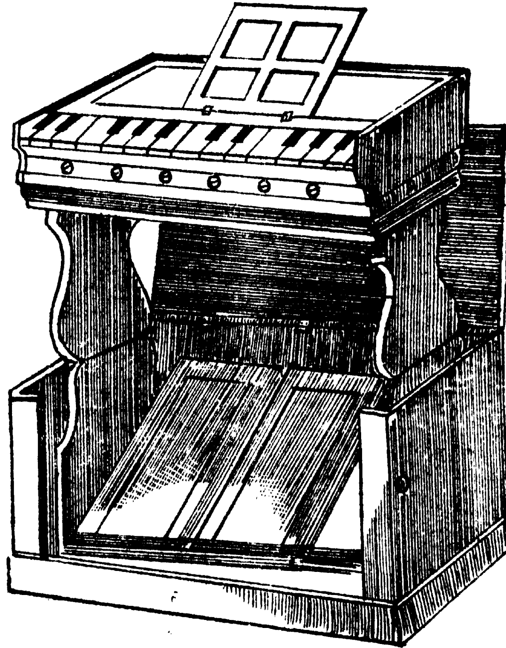
काळे पडदे.

पांढरा पहिला पडदा व पांढरा दुसरा पडदा ह्यांमधील ह्मणजे पहिला काळा पडदा कोमल ऋषभाचा असतो. दुसरा पांढरा व तिसरा पांढरा ह्यांमधील ह्मणजे दुसरा काळा पडदा कोमल गांधारचा असतो. चवथा पांढरा व पांचवा पांढरा ह्यांमधील ह्मणजे तिसरा

बाजाचीपेटी (फोल्डिंग हारमोनियम) चें चित्र.

(पडदे)

१ ला पांढरा पडदा	षड्ज (शुद्ध)	यांचे मधील म्हणजे	१ ला.	काळापडदा.	री.	कोमल
२ रा "	ऋषभ. "	"	२ रा.	"	ग	"
३ रा "	गांधार. "					
४ था "	मध्यम. "	"	३ रा.	"	म	तीव्र.
५ वा "	पंचम. "	"	४ था.	"	ध.	कोमल
६ वा "	धैवत "	"	५ वा	"	नी.	"
७ वा "	निषाद "					

(बटणें)

नं १ फ्ल्यूट
नं २ क्ल्यारीनेट
नं ३ सॉर्डिन.
नं ४ फोर्टे
न ५ व्हाइक्स सिलेस्टे
नं ६ ट्रेमेलो.

काळा पडदा तीव्र मध्यमचा असतो. पांचवा पांढरा व सहावा पांढरा ह्यांमधील ह्मणजे चवथा काळा पडदा कोमल धैवतचा असतो; आणि सहावा पांढरा व सातवा पांढरा पडदा ह्यांमधील ह्मणजे पांचवा काळा पडदा कोमल निषादचा असतो. ह्याचप्रमाणें पुढील सप्तकांतील काळ्या पडद्यांचें समजावें.

भाग ३ रा.

नवीन शिकणारास दोन शब्द.

नवीन शिकणारांनीं नेहमीं पेटीचा पहिला पांढरा पडदा मुख्य स्वर घेऊन वाजविण्यास शिकलें असतां त्यांस शिकणें फार सुलभ जातें. कारण त्यांत सर्व शुद्ध स्वर पांढऱ्या पडद्यांवर आणि सर्व कोमल व तीव्र स्वर काळ्या पडद्यांवर असतात. ही जुळणी ध्यानांत लवकर येण्यासारखी आहे. नवीन शिकणारे पेटींतील स्वरांची ओळख रहावी ह्मणून पडद्यांवर आंकडे घालीत असतात. परंतु माझ्या मतें असे आंकडे घालणें वाईट आहे. आंकडे घालण्यांनीं पडद्यांची खराबी होऊन कोणता पडदा कोणत्या स्वराचा आहे हें कळत नाहीं. आंकडे घालण्याऐवजीं (जरूरच वाटल्यास) स्वरांचीं संक्षिप्त नांवें जर पडद्यांवर लिहिलीं तर फार बरें होईल. त्यामुळें अमुक पडदा अमुक स्वराचा आहे हें समजून अभ्यासानें व कालांतरानें विशेष श्रम केल्यास स्वरज्ञानही होऊं शकेल. कोणतेंही वाद्य वाजविण्याचा अंतिम हेतु स्वरज्ञान असावा. स्वरज्ञान झालें ह्मणजे वाटेल तें गाणें आपणांस वाटेल त्या वाद्यांत वाजवितां येईल. स्वरज्ञानाशिवाय आपण शिकलेल्या कितीही गती वाजविल्या तरी त्या तेवढ्या पुरत्याच.

भाग ४ था.

पेटीवरील बोटें, भात्यावरील पाय व पेटींतील बटनांविषयीं.

बोटें फिरविणें—नवीन शिकणारांनीं प्रथम आंगठ्याजवळील दोन बोटांचाच उपयोग करावा नंतर अभ्यासानें सर्व बोटें उपयोगांत आणावीत.

पाय दाबणें—धम्मण अथवा भात्यावर एकामागून एक असे क्रमानें विशेष जोरानें नव्हे तसेंच अगदीं हळूंही नव्हे अशा रीतीनें पाय दाबावेत ह्मणजे सर्वत्र सारखी हवा मिळून स्वर सारखा येतो. दुसरें विशेष लक्षांत ठेवण्याचें तें हेंच कीं भात्यावरील पाय दाबण्याचें बंद केल्यानंतर पडद्यावरील बोट त्यांतील आवाज बंद होईपर्यंत उचलूं नये;

कारण भात्यावरील पाय दाबण्याचें बंद केलें तरी बरीचशी हवा बाहेर पडण्याकरितां कोठेंतरी जागा शोधीत असते. पडद्याचे आंतील पत्र्यांतून ती बाहेर येण्याचा प्रयत्न करिते आणि अशा- मुळें त्या पत्र्या मूळच्या सपाटीपेक्षां अगदीं थोड्या प्रमाणांत कां होईना वरखालीं होतात व त्यामुळें पेटींतील कांहीं पडदे बदसूर वाजूं लागतात ह्मणून वरील सूचनेकडे नवीन शिकणारांनीं विशेष लक्ष दिलें पाहिजे.

बटनांचा उपयोग—पेटींत साधारणपणें सहा बटनें असतात. पहिल्यास फ्ल्युट (Flute) दुसऱ्यास क्लॅरिनेट (Clarinate) तिसऱ्यास सॉर- डिन (Sourdine) चवथ्यास फोर्टे (Forte) पांचव्यास वॉइक्स सिलेस्टे (Voix Celeste) आणि सहाव्यास ट्रेमेलो (Tremelo) अशीं नांवें आहेत.

ह्यांपैकीं पहिलें बटन बाहेर काढिलें असतां साधारण बेताचा आवाज निघतो; पहिलें व दुसरें काढिलें असतां दुप्पट आवाज निघतो; तिसरें काढिलें असतां पहिल्या बटनापेक्षां कमी आवाज येतो; चवथें काढिलें असतां पेटीचें झाकण उघडतें व त्यामुळें आणिक मोठा आवाज निघतो. पांचवें काढिलें असतां पहिल्या बटनापेक्षां अधिक आवाज निघतो; व सहा- वें काढिलें असतां कापरा आवाज निघतो. ह्या बटनाचा उपयोग आपल्या गाण्यांत नसतो त्याचा उपयोग इंग्रजी तऱ्हेच्या गाण्यांतून असतो.

सूचना—नवीन शिकणारांनीं गाणें वाजविण्यास शिकते वेळीं जो स्वर मुख्य धरला असेल तो पडदा नेहमीं दाबून ठेवावा ह्मणजे इतर पडदे बदसूर होण्याचें विशेष भय नाहीं; ह्याचें कारण वर दिलेंच आहे.

भाग ५ वा.

कोणताही पडदा षड्ज कल्पून त्या पासून होणारीं सप्तकें.

रीॅ २	गॅ ४	मॅ ७	धॅ ९	नीॅ ११	रीॅ १४	गॅ १६	मॅ १९	धॅ २१	नीॅ २३

सा.	री	ग.	म.	प.	ध.	नी.	सा	री	ग	म	प	ध	नी.
१	३	५	६	८	१०	१२	१३	१५	१७	१८	२०	२२	२४

भाग ५ वा.

कोणताही पडदा षड्ज कल्पून त्यापासून होणारीं सप्तकें.

या व पुढील आकृतींत पडद्यांचे नंबर कायम केले असून खालचे बाजूस लिहिलेले सूर पांढऱ्यापडद्यांवर वाजवावे व वरचे बाजूस लिहिलेले सूर काळ्या पडद्यांवर वाजवावे.

	रीv		गv			म/		धv		नीv			री̅		ग̅v			म̅/		ध̅v		नी̅v	
सा		री		ग	म		प		ध		नी	सा̅		री̅		ग̅	म̅		प̅		ध̅		नी̅
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. १ (१ ल्या पडद्यापासून होणारें सप्तक.)

	रीv		गv			म/		ध̅v		नीv			*		*			*		*		*	
सा		री		ग	म		प		ध		नी	सा̅		*		*	*		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. २ (रीv षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	सा		री			म		प		ध			सा̅		*			*		*		*	
*		रीv		गv	ग		म/		धv		नीv	नी		*		*	*		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ३ (री षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		रीv			ग		म-		धv			नी		*			*		*		*	
*		सा		री	गv		म		प		ध	नीv		सां		*	*		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ४ (गv षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		सा			गv		म		प			नीv		सां			*		*		*	
*		*		रीv	री		ग		म-		धv	ध		नी		*	*		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ५ (ग षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			री		ग		म-			ध		नी			*		*		*	
*		*		सा	रीv		गv		म		प	धv		नीv		सां	*		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ६ (म षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			रीv		गv		म			धv		नीv			*		*		*	
*		*		*	सा		री		ग		म/	प		ध		नी	सां		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	११	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२२	२१	२२	२३	२४

नं. ७ (म/ षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			सा		री		ग			प		ध			सां		*		*	
*		*		*	*		रीv		गv		म	म/		धv		नीv	नी		*		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ८ (प षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			*		रीv		गv			म/		धv			नी		*		*	
*		*		*	*		सा		री		ग	म		प		ध	नीv		सां		*		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ९ (धv षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			*		सा		री			म		प			नीv		सां	*		*
*		*		*	*		*		रीv		गv	ग		म/		धv	ध		नी			*	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. १० (ध षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			*		*		रीv			ग		म/			ध		नी		*	
*		*		*	*		*		सा		री	गv		म		प	धv		नीv		सां		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. ११ (नीv षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			*		*		सा			गv		म			धv		नीv		सां	
*		*		*	*		*		*		रीv	री		ग		म/	प		ध		नी		*
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

नं. १२ (नी षड्ज कल्पून होणारें सप्तक.)

	*		*			*		*					री		ग			प		ध		नी	
*		*		*	*		*		*	*	सा	रीv		गv		म	म/		धv		नीv		सां
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

विशेष माहितीः—

(१) षड्जापासून होणाऱ्या सप्तकांतील मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे शंकराभरण थाटांतील असतात.

(२) ऋषभाचा पडदा षड्ज कल्पिला असतां होणाऱ्या सप्तकांतील मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे काफी थाटांतील असतात.

(३) गांधरचा पडदा षड्ज कल्पिला असतां होणाऱ्या सप्तकांतील मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे भैरवी थाटांतील असतात.

(४) मध्यमचा पडदा षड्ज कल्पिला असतां मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे कल्याण थाटांतील असतात.

(५) पंचमचा पडदा षड्ज कल्पिला असतां मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे झिंझोटी थाटांतील असतात.

(६) धैवतचा पडदा षड्ज कल्पिला असतां मागील अथवा पुढील पांढरे पडदे सिंध भैरवि थाटांतील असतात.

---

१ अनुष्टुपछंद.

रीु गृ ग गृ ग रीु गृ रीु साु रीु साु रीु ग रीु न्री साु
से वा क रा व या ला वा दे वा हा यो ग्य चा क र

धृ धृ साु साु सा रीु गृ रीु साु री साु री ग रीु न्री साु
या त त्पा च्या शि रीं आ त प त्र हो तु म चा क र

---

२ कामदावृत्त.

धृ प्र धृ न्री साु सा रीु न्रीु सा न्रीु धृ न्रीु | न्रीु सा
१ घो र हा न को फा र क ष्ट लो | २ स्वा हि
३ वा रि शि घ्र सं सा र या त ना | ४ हे द

रीु ग मृ ग रीु साु ग रीु न्रि स
ता स मी व्य र्थ गुं त लो
या नि धे श्री ग जा न ना

---

३ इंद्रवज्रा.

गृ गृ ग गृ गृ ग ग गृ ग गृ रीु
१ कां टा कि ले श स्त्र र णां त ते णें
३ हें क र्म झा लें स म रां त जे व्हां

रीु रीु न्री न्रीु साु सा री ग री ग सा री सृा
१ सा क्षी पृ था सू नु च ए क जा णे
४ हो ता सि को ठे र ण मी रु ते व्हां

---

४ भुजंगप्रयात.

ग॑ गृ॑ गृ॑ ग॑ गृ॑ गृ॑ ग॑ गृ॑ गृ॑ ग॑ गृ॑ रीृ |

१ म. ना स ज्ज ना भ क्ति पं थे चि जा वे

३ ज नीं निं द्य ते स र्व सो डो नि द्या वे

रीरीृरीृ सा न्रीृ साृ सा सा री ग॑ री ग॑ सा री सा |

२ त री श्री ह री पा वि जे तो स्व भा वें

४ ज गीं वं द्य तें स र्व भा वें क रा वें

---

५ मालिनी.

री॑ री॑ री॑ री॑ री॑ री॑ न्रीृ साृ रीृ॑ ग गृ गृ ग रीृ॑ साृ |

१ त रु व र सु फ लां च्या आ ग मीं न म्र हो ती

३ सु पु रु ष वि न या तें भा ग्य का ली ध री ती

री॑ री॑ री॑ री॑ री॑ री॑ न्रीृ साृ रीृ॑ ग गृ मृ ग रीृ॑ साृ

२ ज ल द हि ज ल भा रे खा ल ती फा र ये ती

४ उ प कृ ति क रि त्यां ची जा णि जे ही च री ती

---

६ पंच चामर.

साृ री॑ साृ न्री साृ री॑ साृ न्री साृ री॑ साृ न्री साृ री॑ गृ॰ |

१ रा धि का: प हा व या स जा त से र मा प ती

३ त्यां क ळे न हा ह री च गो कु ळां त पा म रा

साृ री॑ गृ म पृ म गृ री॑ साृ री॑ गृ म गृ री॑ साृ॰

२ प्रा कृ ता स मा न त्या स वृ द्ध गो प को प ती

४ नी च मा र्ज नी स मा न मा नि ता त चा म रा

---

७ शिखरिणी.

सा गᵛ री नी॒ सा॒ री गᵛ गᵛ री नी सा री सा री ग॒ᵛ गᵛ री
१ क दा ने णो ओ ढी श र धि तु नि का ढी

सा सा री सा॒
श र क दा

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच)

---

८ पृथ्वी.

सा ग॒ ग ग म प॒ म ग॒ री॒ᵛ सा रीᵛ नी॒ सा ग॒ री॒ᵛ नी सा॒
१ प्र सा द तु म चा क ळा नि धि ह नी ब हू आ ग ळा

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच).

---

९ हरिणी.

री ग री सा सा सा॒ ध॒ सा री ग॒ री॒ नी नी॒ सा ग री॒ नी सा॒
१ अ भ य दि ध ले आ हे वा हें शु चि प्र ति भा झ रा

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच.)

---

१० मंदाक्रांता.

री॒ᵛ री॒ᵛ नी॒सा॒ सा रीᵛ सा रीᵛ नी सा॒ री॒ᵛ ग ग॒ग॒ रीᵛ गरीᵛ नी॒
१ हा हा दे वी ह द य फु ट ले दे ह माझा ग ळा ला

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच).

११ शार्दूलविक्रीडित.

सा̣ सा̣ री̣ म म प̣ प प̣ ध म म प̣ प ध सां̣ नी॰ ध̣ म̣ ध प̣ |
१ जो लो क त्रि त यीं फि रे स्थि र न से ता टी ज सा पा र द
३ जो व र्णे ग ग नो द री क्ष ण दि से पू र्णें दु कीं शा र द

ध̣ ध̣ प̣ म म म̣ म प̣ म ग री सा̣ री̣ प̣ म ग̣ री̣ नी सा̣
२ स्वा ते ध्यें य प दी च नि श्च ल भ वां भो धीं त जो पा र द
४ श्री शां त पु र च त्व रीं च उ त रे तो स न्मु नी ना र द

---

१२ स्रग्धरा.

री̣॰ री̣॰ सा नी ध̣॰ नी सा̣ सा̣ सा री॰ सा री॰ नी नी सा̣
१ मा झा प्रे मा सु दा मा ह री सु ख दु ब ळा

री̣॰ ग ग̣ ग̣ री॰ री̣ नी̣
श ब्द सं दो ह जो हे

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच.)

---

१३ अमृतध्वनि.

सा̣री̣ ग ग̣ री ग री सा̣री̣गग̣रीगरी सारी̣गरी̣ सासा̣नीसा̣
१ मा ला क री हृ द य भा ला सि ते भ सि त ज्या ळा मृ गा जि न क टी

(बाकीचीं चरणें वरील प्रमाणेंच.)

---

१४ आर्या.

नी नी नी नी ध सा सा सा सा सा नी ध सा नी धऽ प धऽ
मा ता पि ता ध नी गु रु यां ची आ ज्ञा स दै व

म प प | री री म प प प ध म ग री री म प सा सा नी ध
मा ना वी | पि त रे जन्म ध नी ध न दे ती वि द्या अं खं ड

प प ध म ग री
गु रु दा वी

दिंडी.

ताल दादरा मात्रा ६.

६ री री | री गऽ म प प | म प म गऽ री गऽ | सारीमगऽरीसा | सा
१ अ सा | मा या कू | अ न्य को ण | आ | हे
२ कृ पा | दृ ष्टि स | र्वा स नि त्य | पा | हे
४ स र्वे | क में वा | ई ट ब री | ल | क्षी

ग म | प प प | ध म प ध | सा नीऽधपम | म
३ स र्वे | श क्ति स | र्वे श स र्वे | सा | क्षी

ताल—धुमाळी, मात्रा ८.

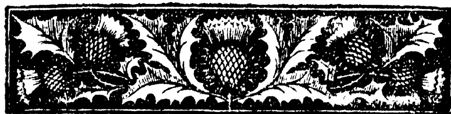
साकी.

धृ ध धृ ध धृ | धृ ध प पृ पृ धृ नी सा | नी ध पृ
श्या म व र्ण मे | घो प म शो भे | नी ल कं

प ग म | प ध पृ पृ | म मृ मृ म ग | री मृ म पृ पृ
ठ ज्या | व र ती | गौ री ची भु ज | ल ता वि रा जे

धृ धृ ध प ध प | म म गृ सा सा सा | री म म म पृ
वि द्यु ले खे | स म ती र क्ष क | तो हो वो

सा सा री प प | म ग री सा | री ग म प म ग री सा
तु ह्मा इ च्छित | फ ल दे वो |

प्रकरण ६ वें.

गाण्याचे प्रकार.

भाग १ ला.

गाणीं दोन प्रकारचीं आहेत. १ मार्गी व २ देशी.

१ गायनशास्त्रास अनुसरून होणारें जें गाणें त्यास **मार्गी गाणें** असें ह्मणतात.

२ देशकालपरत्वें लोकांचे अभिरुचीस अनुसरून होणारें जें गाणें त्यास **देशी गाणें** असें ह्मणतात.

देशी गाण्यामध्यें मुख्यत्वेंकरून खालील प्रकार आढळतात:—

१ **ठुंबरी**—ह्यांत शृंगार व शोकरस असतो. ह्याचा ताल नेहमीं पंजाबी (तेताला) ठेका व दादरा असून ह्या गाण्यांत मींडचें काम विशेष असतें.

२ **टप्पा**—हें गाणें नेहमीं टप्प्याचे ठेक्यांत (तेताला, अत्यंत विलंबकाळ) असतें. ह्यांत तानेची तयारी विशेष लागते. कारण ह्यांत तानाचेंच काम फार आहे. ज्याचे गळ्यांत तान नाहीं त्यास हें गाणें साधत नाहीं.

३ **ख्याल**—ह्यांस अस्ताईचें गाणें असेंही ह्मणतात. हें गाणें नेहमीं ठा ह्मणजे विलंबकाळांत असतें. ह्यास असणारे ताल साधारणपणें ख्यालचा ठेका (तेताला) सुलफाक, आडाचौताला, एका, झुमरा वगैरे.

४ **धृपद**—ह्या गाण्यांत सुराचे मधुरपणापेक्षां तालाचीच खटपट जास्त असते. ह्या गाण्यांत पखवाजी आणि गाणारा ह्यांची झटापट मोठी पाहण्यासारखी असते. ह्या गाण्यांत मींडचें काम थोडेंच असतें व ह्यास चौताला, सुलफाक, धमार, तेवरा, झंपा वगैरे ताल लागतात.

५ **चतरंग**—ह्या गाण्यांत कांहीं चिजेंतील शब्द, कांहीं तराण्यांतील शब्द, कांहीं तबल्याचे शब्द, व कांहीं 'सरगम' असें चार प्रकारचें मिश्रण असतें ह्मणून यास **चतरंग** असें ह्मणतात. ह्याचा ताल बहुधा तेताला असतो.

६ **तराणा**—ह्या गाण्यांत त, ना, दे, रे, ता, दीं, तों, ता वगैरे शब्द चिजेच्या ऐवजीं वापरण्यांत येतात. याचा ताळ बहुधा तेताला असतो.

७ गज्जल—ह्या गाण्यांत शृंगाररस असतो. ह्याचा ताल नेहमीं गजल असतो ह्मणून ह्यास गज्जलचें गाणें असें नांव पडलें आहे; ह्या गाण्यांतील ताल कधीं कधीं मध्यंतरीं तेताला, दादरा, दीपचंदी ह्यामध्यें बदलून पुन्हां गज्जलचे ठेक्यावर येतो.

८ होरी—हें गाणें शृंगाररस प्राधान्य आहे; ह्याचा ताल नेहमीं दीपचंदी असून तें विशेषतः होळीचे दिवसांत ह्मणण्याचा प्रघात आहे.

९ अष्टपदी—हें गाणें संस्कृत भाषेंत असून त्यांत शृंगार आणि शोकरस असतो. ह्याचा ताल तेताला, दादरा, दीपचंदी, तेवरा, झपताल वगैरे असतो.

ह्या खेरीज आतां गाण्याचे आधुनिक निघालेले प्रकार ह्मणजे केरवा, लावणी व नाटकांतून ऐकूं येणारें संगीत वगैरे होत.

भाग २ रा.

उत्तम गवयाचीं लक्षणें आणि गायनांत कोणकोणते दोष मानले आहेत याविषयीं.

श्लोक.

अशिरःकंपनोनंगहीनो हीनस्वरायितः ॥
रागमार्गलयाभिज्ञो त्रिस्थायिस्थापि कोविदः ॥ १ ॥
स्थायिविस्तारकुशालोभिनेये च विशारदः ॥
सुस्वरस्तालनिपुणोरक्तिमार्गविचक्षणः ॥ २ ॥
अनाकुलः स्वरूपीच स्वरालंकारसाधकः ॥
सभांभीरुः स्थिरश्चेति पाठकश्चोत्तमोमतः ॥ ३ ॥

अर्थः—जो गातांना डोकें फारसें हालवीत नाहीं, ज्याचे शरीराचे सर्व अवयव पूर्ण असतात, ज्याचा आवाज वाईट नसतो, ज्यास राग, मार्ग व लय हीं चांगलीं अवगत आहेत, जो स्वरांचा फैलाव करण्यांत हुषार, आपण काय गातों ह्यांतील भावार्थ दाखविणारा, गोड स्वर काढणारा, तालामध्यें गाणारा, स्वरांचे अलंकार चांगल्या रीतीनें करणारा, सभेंत न भिणारा वगैरे लक्षणांनीं युक्त असा जो गाणारा त्यास उत्तम गवई असें ह्मणतात.

गायनांत कोणकोणते दोष मानिले आहेत ?

श्लोक.

कंपितं भीत मुत्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकं ॥
काकस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितं ॥ १ ॥
विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतं ॥
व्याकुलं तालहीनश्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥ २ ॥

इति गायनदोषाः ॥

अर्थः—गातांना स्वर कांपणें, भीत भीत गाणें, गाण्यांत कोमलता नाहीं असें गाणें, अस्पष्ट ह्मणजे वर्णोच्चार लोकांना स्वच्छ ऐकूं न येई असें गाणें, नाकांत गाणें, काकस्वरांत गाणें, अति उच्च स्वर सदोदित ठेवणें, स्वरांची जीं योग्य ठिकाणें त्या ठिकाणीं स्वर न लावणें अपस्वर गाणें, ज्या गाण्यांत रस नाहीं असें गाणें गाणें, अति श्रमानें सदोदित गाणें, ज्या ठिकाणीं जरूर नाहीं अशा ठिकाणीं स्वरास धक्का देणें, गातांना व्याकूळ होणें आणि बेताली गाणें, वगैरे गायनांत दोष मानिले आहेत.

भाग ३ रा.

पशुपक्षांच्या आवाजांशीं सप्तस्वरांची तुलना.

श्लोक.

षड्जं मयूरो वदति गावो ऋषभ भाषिणः ॥
अजाविकौ तु गांधारं क्रौंचः क्वणति मध्यमम् ॥ १ ॥
पुष्प साधारणे काले पिकः कूजति पंचमम् ॥
धैवतं न्हेषते वाजी निषादं बृंहते गजः ॥ २ ॥

अर्थः—सप्तस्वरामध्यें मोराचा आवाज षड्ज, गाईचा ऋषभ, घेट्याचा गांधार, क्रौंच पक्षाचा मध्यम, वसंत ऋतुमध्यें कोकिळेचा पंचम, घोड्याचा धैवत आणि हत्तीचा निषाद असे अनुक्रमें असतात.

भाग ४ था.

वाद्यांविषयीं.

॥ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ॥
॥ वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ (इत्यमरः)

वाद्यें चार प्रकारचीं आहेत. त्यांचीं नांवें (१) तत, (२) आनद्ध अथवा वितत, (३) सुषिर आणि (४) घन. ह्या चार प्रकारच्या वाद्यांमध्यें सर्व प्रकारच्या वाद्यांचा समावेश होतो:—

(१) **तत जातीचीं वाद्यें**:—पोलाद, पितळ किंवा तांब्याची तार, रेशीम, तात इत्यादि साधनांनीं वाजविलीं जाणारीं वाद्यें तत जातींत मोडतात. जसें:—सतार वगैरे.

(२) **आनद्ध अथवा वितत जातीचीं वाद्यें**:—जीं वाद्यें चामड्यांनीं मढविलेलीं असून चामड्यावर आघात करून वाजविलीं जातात तीं आनद्ध अथवा वितत जातींत मोडतात. जसें:—पखवाज वगैरे.

(३) **सुषिर जातीचीं वाद्यें**:—जीं वाद्यें वायूचे साधनांनीं वाजविलीं जातात तीं सुषिर जातींत मोडतात. जसें: अलगुजा वगैरे.

(४) **घन जातीचीं वाद्यें**:—ज्या वाद्यांमध्यें चामड्याचा किंवा तारेचा उपयोग होत नाहीं परंतु नुसत्या दोन हाताच्या आघातानें किंवा कोणत्याही प्रकारानें एकमेकावर आघात झाला असतां ज्यांतून आवाज निघतो तीं घन जातींत मोडतात. जसें:—झांज वगैरे.

ततजातींत येणारीं वाद्यें.	आनद्ध किंवा वितत-जातींत येणारीं वाद्यें.	सुषिर जातींत येणारीं वाद्यें.	घनजातींत येणारीं वाद्यें.
असेरबीन.	खंजरी.	अलगुज.	कांस्यताल.
कानून (स्वरमंडळ.)	टिमकी.	कर्णा.	करताल.
गिटार.	डमरू.	किन्नरी.	घंटा.
चिकारा.	डफ.	तुतारी.	चिपळ्या.
ताऊस.	ढोलकें.	तुरई.	जलतरंग.
तंबोरा.	तबला.	नस्तरंग.	झांज.
तरफबाज.	ताशा.	नागसूर.	झाला.
तुणतुणें.	दायरें.	पांवा.	ताश.
दिलरुबा.	नगारा.	पुंगी.	मंजिरा.
दिलपसंत.	नौबद.	बांसरी.	म्युझिकल बॉक्स.
पियानो.	पडघम.	बॅन्डचीं सर्व वाद्यें (वाऱ्याचें सहायानें वाजविण्याचीं.)	•
फिड्ल.	बाह्या (डग्गा.)	मसक.	•
बीन.	भेरी.	मुरली.	•
मंगोलिया.	मृदंग (पखवाज.)	वेणु.	•
मोरचंग.	संबळ.	शंख.	•
सतार.	•	शिंग.	•
सरस्वतीबीन.	•	सनई.	•
सरोद (स्वरोदय.)	•	हारमोनियम.	•
सुरबीन.	•	•	•
सुरसोटा.	•	•	•
सुरशृंगार.	•	•	•
रबाब (कच्छपीविणा.)	•	•	•

भाग ५ वा.

गायनवादन शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचा कोश व त्यांच्या व्याख्या.

अडी:—सतारीचे खालील बाजूस दांडीचे शेंवटास खुंट्यांचे अलीकडे दांडीवर एक आडवी हस्तिदंती पट्टी असते त्यास अंतराअंतरानें भोकें असतात त्यांतून सतारीच्या तारा खुंटीस अडकविण्यास येतात त्यास **अडी** असें ह्मणतात.

अनुवादी:—रागांत वादी, संवादी, अनुवादी वगैरे स्वरांची योजना असते. रागांत संवादी स्वरानंतर ज्या स्वरांचा उपयोग करणें अवश्य आहे त्यास **अनुवादी स्वर** असें ह्मणतात; रागांत वादी राजा, संवादी प्रधान व अनुवादी स्वर नोकर असे त्याचे संबंध आहेत. वादी स्वरांचे अनुवादी खालीं दिल्याप्रमाणें असतात.

वादी.	अनुवादी.
सा	री, ग, ध, नी
री	सा, म, प, नी.
ग	सा, म, प, ध.
म	री, ग, प, ध, नी.
प	री, ग, म, ध, नी.
ध	सा, ग, म, प.
नी	सा, री, म, प.

अवरोह:—वरील स्वरापासून खालील स्वर ह्मणणें ह्यास अवरोह असें ह्मणतात.

अष्टपदी:—ह्या गाण्याची भाषा संस्कृत असून त्यांत शृंगार आणि शोकरस असतात. ह्याचा ताल तेताला, दादरा, दीपचंदी, तेवरा, झपताल वगैरे असतो.

अहहा किंवा वाहवा:—चीज अथवा गत जेथें पूर्ण होते किंवा मध्यंतरीं एखाद्या विशेष तालाचे जागीं एखाद्या विशेष शब्दावर गवई किंवा गायनवादन विद्या जाणणारे श्रोते लोक डोकें हालवून आपला आनंद प्रदर्शित करण्याचे इच्छेनें "अहहा" म्हणून एकसमयावच्छेदें करून म्हणतात त्यास **अहहा** किंवा **वाहवा** असें म्हणतात.

अस्तई:—कोणत्याही चिजेमध्यें साधारणपणें दोन भाग असतात. चिजेचा जो पहिला अर्धा भाग बहुतेक खालील स्वरामध्येंच म्हणजे मध्य सप्तकामध्यें गाइला जातो त्यास त्या चिजेची **अस्तई** असें म्हणतात. (कधीं कधीं ख्यालचे गाण्यास अस्तइचें गाणें असेंही म्हणण्याचा प्रघात आहे.)

अस्थायी:—ज्या स्वरांचे कोमल, तीव्र असे भाग होतात त्या स्वरांस **अस्थायी** स्वर असें म्हणतात.

आड:—सरल ठेका न वाजवितां गाणाऱ्यास किंवा वाजविणाऱ्यास चुकविण्याचे हेतूनें जें कांहीं विशेष वाजविलें जातें त्यास **आड** असें म्हणतात.

आडव:—पांच स्वरांचे रागास **आडव** असें म्हणतात.

आडव संपूर्ण:—ज्या रागाचे आरोहींत पांच स्वर आणि अवरोहींत सात स्वर लागतात त्या रागास **आडव संपूर्ण** राग असें म्हणतात.

आनद्ध:—ही एक वाद्यांची जात आहे. जीं वाद्यें चामड्यांनीं मढविलेली असून चामड्यावर आघात करून वाजविलीं जातात त्यांस **आनद्ध** अथवा वितत जातींचीं वाद्यें म्हणतात.

आरोह:—खालील स्वरापासून वरील स्वर म्हणणें ह्यास **आरोह** असें म्हणतात.

आलाप घेणें:—चिजेंतील शब्दांचा उच्चार न करितां त्यांतील असणारे स्वर आकारनें ह्मणणें ह्यास **आलाप घेणें** असें ह्मणतात.

आवर्त:—ताल प्रारंभ केल्यापासून त्या तालास असणाऱ्या मात्रा त्या तालाचे अंगानें जेथें संपतात तेवढ्या अवकाशास **आवर्त** असें ह्मणतात.

उरप अथवा **उलप**:—स्वरांचा आरोह स्वर एकांतएक मिश्र करून करणें ह्यास **उरप** अथवा **उलप** असें ह्मणतात.

अंतरा:—चिजेंतील शेवटला अर्धा भाग बहुतेक मध्य सप्तकाचे पंचमचें पुढील स्वरांपासून शक्य असेल तेवढ्या तार सप्तकांतील स्वरांमध्यें गाईला जातो. त्यास त्या चिजेचा **अंतरा** असें ह्मणतात.

काळ:—गाणें किंवा वाजविणें हें कोणत्याही एखाद्या तालास अनुसरून होत असतें, तें त्या तालाच्या ज्या मात्रा असतील त्यांचे अंगानें होत असतें, किंवा त्या तालाच्या मात्रांचे कमी जास्त मानानें होत असतें त्यास **काळ** असें ह्मणतात काळ तीन प्रकारचे असतात. मध्य, विलंब आणि द्रुतकाळ.

मध्यकाळ:—तालांच्या मात्रांचें अवश्य लागणाऱ्या वेळेंत गाणें अथवा वाजविणें ह्यास **मध्यकाळ** असें ह्मणतात.

विलंबकाळ:—तालांतील मात्रा सावकाश करून गाणें किंवा वाजविणें ह्यास **विलंबकाळ** असें ह्मणतात.

द्रुतकाळः—तालांतील मात्रा जलद करून गाणें किंवा वाजविणें ह्यास **द्रुतकाळ** असें ह्मणतात.

खुंटीः—सतारीचे दांडीचे टोंकास ज्यास तारा वेष्टिलेल्या असतात त्यांतील प्रत्येकीस **खुंटी** असें ह्मणतात.

ख्यालः—ह्यास अस्तईचें गाणें असेंही ह्मणतात हें गाणें नेहमीं ठा ह्मणजे विलंब काळांत असतें. ह्यास असणारे ताल साधारणपणें ख्यालचा ठेका (तेताला) झुलफाक, आडाचौताला, एक्का, झुमरा वगैरे असतात.

गट्टेः—तबल्यांतील स्वर उतरविण्या किंवा चढविण्याकरितां सुमारें दोन इंच लांबीचे लाकडाचे गोल तुकडे वादींमधून अडकविलेले असतात त्यास गट्टे असें ह्मणतात.

गज्जलः—ह्या गाण्यांत शृंगाररस असतो. ह्याचा ताल नेहमीं गज्जल असतो ह्मणून ह्यास गज्जलचें गाणें असें नांव पडलें आहे ह्या गाण्यांतील ताल कधीं कधीं मध्यंतरीं तेताला, दादरा, दीपचंदी यामध्यें बदलून पुन्हा गज्जलचे ठेक्यावर येतो.

ग्रहः—रागास ज्या स्वरापासून आरंभ होतो त्या स्वरास त्या रागाचा **ग्रह** अशी संज्ञा आहे.

घोडीः—सतारीवरील तबलीवर असणाऱ्या लांकडाच्या बारीक फळीस **घोडी** असें ह्मणतात.

चतरंगः—ह्या गाण्यांत कांहीं चिजेंतील शब्द, कांहीं तराण्यांतील शब्द, कांहीं तबल्याचे शब्द, व कांहीं 'सरगम' असें चार प्रकारचें मिश्रण असतें ह्मणून यास **चतरंग** असें ह्मणतात. ह्याचा ताल बहुधा तेताला असतो.

चिकारीः—सतारी वरील सहाव्या व सातव्या तारांस **चिकारी**च्या तारा असें ह्मणतात.

जलसाः—ज्या ठिकाणीं गायनवादन मोठ्या प्रमाणांत होत असतें त्यास **जलसा** ह्मणतात.

जोडः—तंबोरा, सतार वगैरे तंतुवाद्यांवरील नंबर दुसऱ्या व तिसऱ्या तारांस **जोड**च्या तारा ह्मणतात.

जोडकामः—सतार, बीन वगैरे तंतुवाद्यांवर मींडचें काम करणें ह्यास **जोडकाम** ह्मणतात.

झालाः—कानांस गोड लागणारे बोल तबल्यावरील किंवा पखवाजावरील एखाद्या स्वराबरोबर वाजवीत रहाणें ह्यास **झाला** असें ह्मणतात.

टप्पाः—हें गाणें नेहमीं टप्याचे ठेक्यांत (तेताला अत्यंत विलंबकाळ) असतें, ह्यांत तानेची तयारी विशेष लागते, कारण ह्यांत तानांचेंच काम फार आहे; ज्याचे गळ्यांत तान नाहीं त्यास हें गाणें साधणार नाहीं.

ठा अथवा **ठायीः**—जेव्हां गायनवादन विलंबकाळांत चालत असतें तेव्हां त्यास **ठा** अथवा **ठायी**चें गायनवादन असें ह्मणतात.

ठुंबरीः—ह्यांत शृंगार व शोकरस असतो; ह्याचा ताल नेहमीं पंजाबी (तेताला) ठेका व दादरा असून ह्या गाण्यांत मींडचें काम विशेष असतें.

डाटः—रागांत एखाद्या उंच स्वरापासून एखाद्या खालील स्वरापर्यंत मधील असणाऱ्या श्रुतीचे ध्वनीसहीत ह्मणजे मींडचे अंगानें येणें त्यास **डाट** असें ह्मणतात.

ततः—ही एक वाद्यांची जात आहे; पोलाद, पितळ किंवा तांब्याची तार, रेशीम, तात इत्यादि साधनांनीं वाजविल्या जाणाऱ्या वाद्यांस **तत** जातीचीं वाद्यें असें ह्मणतात.

तबळीः—सतारीचे खालीं असणाऱ्या तुंबड्यावर लांकडाच्या असणाऱ्या फळीस **तबळी** असें ह्मणतात.

तराणाः—ज्या गाण्यांत त, ना, दे, रे, ता, दीं, तों, ता वगैरे शब्द चिजेच्या ऐवजीं वापरण्यांत येतात त्यांस **तराणा** असें ह्मणतात. यास बहुधा तेताला ताल असतो.

तुरप किंवा **सुलपः**— स्वरांचा अवरोह स्वर एकांतएक मिश्र करून करणें ह्यास **तुरप** किंवा **सुलप** असें ह्मणतात.

थाटः—जो राग संपूर्ण असतो ह्मणजे ज्या रागांत कोणताही स्वर वर्ज नसतो व आरोहींत जे स्वर कोमल, तीव्र, तेच त्याचे अवरोहींत असतात त्या रागास **थाट** असें ह्मणतात.

थाट बदलणें:—ह्याचा विशेष सतारीशीं संबंध आहे. सतारीमध्यें (अचल थाटाच्या सतारींत संबंध नसतो) ज्या रागाची गत वाजविणें असेल त्यांतील स्वरांचे नियमांप्रमाणें सतारींतील पडदे दांडीवर खालींवर सारण्यांत येतात त्यास **थाट बदलणें** असें ह्मणतात-

थाप देणें किंवा **मारणेंः**—हा शब्द तबल्यासंबंधीं वापरण्यांत येतो. हाताचा पंजा कांहीं विविक्षित तऱ्हेनें तबल्यावर मारून त्यांतील असणाऱ्या आवाजाची आस दाखविणें ह्यास **थाप देणें** किंवा **थाप मारणें** असें ह्मणतात.

धम्मण किंवा **भाताः**—बाजाच्या पेटीमध्यें खालीं अथवा वर पायाच्या अथवा हातांच्या योगानें पेटींतील पड्यांखालील असणाऱ्या पोकळींत ज्या भागांतून हवा पाठविली जाते त्यास **धम्मण** किंवा **भाता** असें म्हणतात.

धृपदः—ह्या गाण्यांत सुराचे मधुरापणापेक्षां तालाचीच खटपट जास्त असते. ह्या गाण्यांत पखवाजी आणि गाणारा ह्यांची झटापट मोठी पाहण्यासारखी असते. ह्या गाण्यांत मींडचे काम थोडेंच असतें व ह्यास चौताला, सुलफाक, धमार, तेवरा, झंपा वगैरे ताल लागतात.

नों थों:—एखादा गाणारा ज्या रागांतील चीज तो ह्मणणार असतो त्या रागाचें प्रतिबिंब अथवा छाया ती चीज आरंभ करण्यापूर्वी त, ना, दे, रे, नों, तों ह्या शब्दांनीं दाखवीत असतो त्यास त्या रागाची **नों. थों** असें ह्मणतात.

न्यास:—रागांत जे स्वर मुख्य असतात ह्मणजे ज्या स्वरांवर जास्त थांबण्यांत येतें त्यास त्या रागाचा **न्यास** स्वर असें ह्मणतात.

पडदे:—सतार, ताऊस वगैरे तंतुवाद्यांवर स्वरांच्या जागा दाखविणाऱ्या पितळेच्या पट्यांस **पडदे** असें ह्मणतात; किंवा बाजाच्या पेटींत स्वरांच्या जागा दाखविणाऱ्या हस्तिदंती अगर लांकडाच्या पट्यांस **पडदे** असें ह्मणतात.

पपैया:—चिकारीची व्याख्या पहा.

परण अथवा **पर्ण**:—ठेक्याचे निरनिराळ्या रीतींनें केलेले जे विस्तार त्यास **परण** अथवा **पर्ण** असें ह्मणतात.

बटणें:—बाजाच्या पेटीमध्यें स्वर बारीक मोठा अथवा कांपरा करण्याकरितां कांहीं खुंट्या असतात. त्यास **बटणें** असें ह्मणतात.

बाज:—हा शब्द वाद्यें वाजविण्याकडे वापरण्यांत येतो. गानवादनविद्येंत त्यांतील निष्णात लोकांनीं कांहीं ठरीव व विवक्षित रीती ठरविलेल्या असतात त्यांस अनुसरून तीं वाद्यें वाजविणें ह्यास **बाज** असें ह्मणतात.

मात्रा:—मनुष्याच्या नाडीच्या ठोक्याचे मधील अंतरास साधारणपणें **मात्रा** ही संज्ञा आहे.

मिजलस किंवा **मैफल**:—जलसाची व्याख्या पहा.

राग:—सात स्वरांपैकीं अमुक स्वर कोमल, अमुक तीव्र, अमुक शुद्ध, अमुक मुख्य, अमुक ऱ्हस्व, अमुक दीर्घ, अमुक वर्ज असे आणि असेच दुसरे कांहीं नियमाप्रमाणें गाइलेले आरोही अवरोहींतील जें स्वराचें संमेलन त्यास **राग** असें ह्मणतात.

राग उपज:—एखाद्या रागाची नुसती चीज ह्मटली असतां अगदीं थोड्या वेळांत संपते परंतु त्या रागांत व त्यास असणाऱ्या तालांमध्यें त्या चिजेचा फैलाव करणें त्यास **राग उपज** असें ह्मणतात.

रागधुंद:—नों थोंप्रमाणेंच परंतु त, ना, दे, रे, ना तों वगैरेंचा उपयोग न करितां आकारानीं रागाची छाया दाखविणें ह्यास **रागधुंद** असें ह्मणतात.

लड:—एका आवर्ताचा तुकडा पुन्हां पुन्हां एकसारखाच वाजवीत राहणें ह्यास **लड** ह्मणतात.

लय:—गाणें अथवा वाजविणें ज्या काळांत आरंभ केलें असेल तो काळ तें गाणें अथवा वाजविणें संपेपर्यंत कायम ठेवणें ह्यास **लय** असें ह्मणतात.

लाग:—रागांत एखाद्या खालील स्वरापासून एखाद्या उंच स्वरापर्यंत त्याचे मधील असणाऱ्या श्रुतीचे ध्वनीसहित म्हणजे मींडच्या अंगानें जाणें त्यास **लाग** असें म्हणतात.

वाद्य लावणें:—गाणें अथवा वाजविणें आरंभ होण्यापूर्वी जीं वाद्यें गाणाऱ्या बरोबर वाजवावयाचीं असतात त्यास जो मुख्य स्वर असेल त्या स्वराशीं तीं वाद्यें ज्या त्या वाद्यांचे विविक्षित नियमांप्रमाणें मिळविणें ह्यास **वाद्य लावणें** असें ह्मणतात.

वादी:—रागांत जे स्वर वारंवार गाण्यांत येतात व ज्या स्वरांवर त्या रागाचा मुख्य आधार असतो त्या स्वरांस **वादी** किंवा प्रधान स्वर असें ह्मणतात. (तबला वगैरे वाद्याभोंवतीं जे चांवड्याचे दोर असतात त्यासही वादी ही संज्ञा आहे.)

विवादी:—विवादी स्वर ह्मणजे विरोधी स्वर. रागांत ज्या स्वरांचा उपयोग केला असतां त्या रागाचें स्वरूप बिघडतें अशा स्वरांस **विवादी** स्वर असें ह्मणतात. मूळस्वरा पासून ज्या स्वरामधील अंतर तीन श्रुतींचें आहे तो स्वर त्या मूळ स्वराचा **विवादी** स्वर होय. जसें:–ऋषभाचा गांधार आणि धैवतचा निषाद इत्यादि.

विकृत स्वर:—शुद्ध स्वराचे कोमल, तीव्र स्वरांस त्याचे **विकृत स्वर** असें ह्मणतात.

वितत:—ही एक वाद्याची जात आहे. आनद्ध शद्वाची व्याख्या पहा.

वेणी:—तबल्यावर अथवा डग्यावर सभोंवतीं चांवड्याची जी वीण असते त्यास **वेणी** असें ह्मणतात.

षाडव:—सहा स्वरांचे रागास **षाडव** असें ह्मणतात.

षाडव संपूर्ण:—ज्या रागांचे आरोहींत सहा स्वर व अवरोहींत सात स्वर असतात त्यास **षाडव संपूर्ण** असें ह्मणतात.

सप्तक:—गायनवादनामध्यें कोणताही स्वर षड्ज कल्पून त्यापासून वरील निषादापर्यंत सा, री, ग, म, प, ध आणि नी असे जे अनुक्रमें सात स्वर त्यास **सप्तक** असें ह्मणतात. सप्तकें तीन प्रकारचीं आहेत. मध्य, मंद्र आणि तार.

मध्य सप्तक:—जे सात स्वर आपण आपल्या जिवास त्रास न देतां सहजरीत्या ह्मणतों त्यास **मध्य सप्तक** असें ह्मणतात.

मंद्र सप्तक:—मध्य सप्तकाचे खालील सात स्वर त्यास **मंद्र सप्तक** असें ह्मणतात (ह्यास खरजचे सप्तक असेंही ह्मणतात.)

तार सप्तक:—मध्य सप्तकाच्या वरील जे सात स्वर त्यास **तार सप्तक** असें ह्मणतात. (यास टीपचें सप्तक असेंही ह्मणतात.)

साथः—गाणारा किंवा वाजविणारा यांचें बरोबर जेव्हां इतर कोणतेंही वाद्य कांहीं ठरीव नियमांत चाललेलें असतें तेव्हां त्यास **साथ** असें ह्मणतात.

संवादीः—वादी स्वरापासून ज्या स्वराचें अंतर ९ अथवा १३ श्रुतीचें आहे त्या स्वरास त्या वादी स्वराचा **संवादी** स्वर असें ह्मणतात. रागांत संवादी स्वराचा उपयोग केला असतां त्या रागाची छाया चांगल्या रीतीनें कळते. दरएक वादी स्वराचे संवादी कोणते हें खालीं दिल्यावरून कळेल.

वादी.	**संवादी.**
ध	री.
सा	म, प.
नी	ग.
री	प, ध.
ग	नी.
म	सा.
प	सा, री.

सुषिरः—ही एक वाद्यांची जात आहे. जीं वाद्यें वायूचे साधनांनीं वाजविलीं जातात त्यास **सुषिर** जातीचीं वाद्यें असें ह्मणतात.

सूर छेडणें:—गाण्यांत किंवा वाजविण्यांत जो स्वर मुख्य मानलेला असतो तो वाजविणें त्यास **सूर छेडणें** असें ह्मणतात.

संपूर्णः—ज्या रागांत सर्व स्वर लागतात त्यास **संपूर्ण** असें ह्मणतात.

स्थायीः—ज्या स्वरांचे कोमल, तीव्र असे भाग होत नाहींत त्यास स्थायी स्वर अ[illegible] ह्मणतात.

होरीः—हें गाणें शृंगाररसप्राधान्य आहे. ह्याचा ताल दीपचंदी असून तें विशेषतः होळीचे दिवसांत ह्मणण्याचा प्रघात आहे.

